

Een papieren revolutie? De introductie van het papier te Brugge (13de-14de eeuw)*

Inleiding

Papier is een product dat door ieder van ons dagelijks wordt gebruikt. Drager van het geschreven woord is lang niet meer zijn enige functie. Gebruik van papier is een vanzelfsprekend en onmisbaar gegeven geworden. Uiteraard is dit niet altijd zo geweest. Papierverbruik en -handel traden op het voorplan door de introductie van de boekdrukkunst.¹ Papier was echter al veel langer ingeburgerd, in administraties van steden en grote abdijen. Ook in Brugge liet deze positieve evolutie zich reeds meer dan een eeuw vroeger gelden, lange tijd voor de boekdrukkunst haar intrede deed.

Voor ons onderzoek over de introductie van het papier in Vlaanderen gingen we concreet uit van twee grote invalshoeken: vanuit de rekeningen en vanuit bewaarde stukken.² Rekeningen vermelden wat werd aangekocht, terwijl uit de bewaarde archiefbescheiden blijkt welke documenten in papier zijn en welke niet. Ook besteedden we aandacht aan de vormelijke aspecten, zoals watermerken. Hiermee kwamen we deels tegemoet aan de wens van M.E. Persoons: we hebben alle gegevens uit rekeningen over aankoop van papier bijeen

---

* Vaak gebruikte afkortingen: SAB: Stadsarchief Brugge; St. Rek.: Stadsrekening; Pol. Ch.: Politieke Charters

1 In 1455 'uitgevonden' door Gutenberg, en opmars in Brugge in de jaren 70 van de 15de eeuw met onder andere drukken van Collard Mansion, William Caxton en Jan Brito.

2 Dit artikel is gebaseerd op het hoofdstuk betreffende Brugge van de licentiaatsverhandeling: SANTY (P.), *Papier hier. De introductie van het papier in Vlaanderen. (13de-14de eeuw)* Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling RUG, 2001-2002, 3 dln.

gebracht en van alle gedateerde stukken hebben we de watermerken gereproduceerd.³

Het onderzoek richtte zich op vragen als: Wie waren de gebruikers van het papier? Wat en hoe in verband met gebruik van papier, voor welke documenten, is een evolutie merkbaar? We zochten naar een aankoop- of verdeelstrategie binnen de administratie. Hoe werd papier aangekocht? Ook trachtten we wat meer te weten te komen over de papierhandel. Wie verhandelde papier? Wat is de herkomst van het gebruikte papier? We poogden een prijsevolutie en -vergelijking op te stellen. Dit werd bemoeilijkt door de grote verscheidenheid in bronnen en in hun bewaring.

Ter aanvulling wilden we een licht werpen op andere, minder evidente niveaus van papiergebruik. Het zou zeer interessant zijn de geschiedenis en het gebruik van inpakpapier of behangpapier na te gaan, papier dat voor totaal andere doeleinden werd gebruikt dan schrijfpapier. Er bestaat grote zekerheid over het frequente gebruik van papier als middel om iets in te pakken. De stukken die bewaard werden zijn echter te zeldzaam om er in een beperkte studie voor het graafschap Vlaanderen aandacht aan te schenken. De boekhoudkundige registers van de twee Brugse geldwisselaars Collard de Marke en Willem Ruweel geven ons een beeld van papiergebruik buiten de professionele administraties.

Van de stedelijke administraties die we naderbij behandelden om hun papierverbruik en -aankoop te bestuderen, is Brugge veruit de belangrijkste. Brugge was immers de draaischijf van de internationale handel gedurende de hele 14de eeuw. Voor handelaars uit het noorden, de Oosterlingen en de Hanzesteden, was Brugge de eindbestemming als hun meest zuidelijke handelsplaats. Voor handelaars uit de mediterrane regio's, voornamelijk Genuezen, was Brugge net de meest noordelijke haven die werd gefrequenteerd. Brugge was de spil tussen Noord- en Zuid-Europa. De impact daarvan op politiek vlak was dan ook navenant.⁴

3 PERSOONS (M.E.), Archieven en papiergeschiedenis, in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 40, 1969, p. 139-146.

4 HÄPKE (R.), *Brügger Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt*. (Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte, 1), Aalen, 1975², p. 79-119 en 149-165.

Ook wat bronnenmateriaal betreft is Brugge superieur aan andere steden. Het stadsarchief bezit een unieke reeks stadsrekeningen die qua volledigheid en uitvoerigheid geen gelijke kent. Van de overige bronnen, die in drie categorieën kunnen worden verdeeld, is relatief veel bewaard.

Het stadsbestuur is de archiefvormer. Om de documenten die zij voortbrachten te kunnen plaatsen en ontleden, moet ook kort bij de samenstelling van de Brugse instellingen worden stilgestaan.

Structuur van de Brugse administratie

Het Brugse stadsbestuur werd gecreëerd als een vorm van duaal stelsel: enerzijds is er de schepenbank, die de reële macht uitoefent, anderzijds de raadkamer. De raadkamer had enkel een adviserende en positionele functie. Beide instellingen stonden onder het gezag van een burgemeester, respectievelijk de burgemeester van schepenen en de burgemeester "*van den commune*". De ambten waren verdeeld volgens een vaste 4-9 sleutel van poorters en ambachtslieden, en benoemingen waren onderworpen aan het systeem van de 'wepelgang'.⁵ De bevoegdheid van de schepenbank was van drieërlei aard: rechterlijk, bestuurlijk en financieel.

Criminele gedingen werden enkel afgehandeld in de Vierschaar, een rechtszitting onder leiding van de schepenbank. De Vierschaar vergaderde tweemaal per week. Ook belangrijke burgerlijke geschillen werden afgehandeld "*ter groter vierscaere*", in een plechtige openbare rechtszitting. Burgerlijke zaken van minder belang werden beslecht in

---

5 De wetsvernieuwing werd gekoppeld aan een verplichte 'wepelgang'. Uittredende schepenen mochten slechts na een vastgestelde wachttijd opnieuw een openbaar ambt bekleden. Voor Brugge betekent dit dat uittredende functionarissen één tot twee jaar moesten wachten vooraleer ze opnieuw herkozen konden worden. VANHAVERBEKE (K.), De reële machtsstructuren binnen het stadsbestuur van Brugge in de periode 1375-1407. Verslag van een prosopografische studie, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 135, 1998, p. 11. STABEL (P.), Stedelijke instellingen, in: PRUVENIER (W.) en AUGUSTYN (B.) (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Studia 72), Brussel, 1997, p. 255.

de Kamer, een niet-publieke zitting waarbij slechts twee schepenen aanwezig hoefden te zijn.⁶

Naast deze contentieuze rechtspraak was de schepenbank verantwoordelijk voor de vrijwillige rechtspraak. Juridisch geschoolde klerken, 'klerken van de Vierschaar' genoemd, kregen de bevoegdheid om authentieke akten van burgerlijke aard op te maken en die te laten bekrachtigen. Op een lager niveau dan de Vierschaar en de Kamer stonden de stadspensionarissen van de Weeskamer en de deelmannen⁷, twee ondergeschikte rechtslichamen met een heel specifieke bevoegdheid. De schepenbank had uiteraard ook op bestuurlijk gebied de touwtjes in handen. Resolutieboeken en Hallegeboden getuigen daarvan. De raad fungeerde hierbij als adviesorgaan. Het financieel beheer van de stad stond onder de bevoegdheid van twee trossiers. Zij waren eveneens verantwoordelijk voor de openbare werken.

Voor dit ruime gamma aan taken beschikte het stadsbestuur over een ruim korps van ambtenaren, klerken en scribenten. Als gebruikers en vaak ook rechtstreekse kopers van de beschrijfstoffen worden ze extra belicht, te meer daar nog geen studie bestaat over deze literati in stadsdienst.

De Brugse stedelijke administratie als gebruiker van papier

Aangezien de Brugse administratie nog niet het onderwerp was van een grondige studie, achten we het noodzakelijk zelf dieper op deze materie in te gaan, zonder echter volledigheid te willen nastreven. We nemen als uitgangspunt immers enkel de uitgaven voor

---

6 MERTENS (J.), Bestuursinstellingen van de stad Brugge (1127-1795), in: PREVENIER (W.) en AUGUSTYN (B.) (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, p. 324. Mertens stelt dat de Kamer slechts in de 15de eeuw en later functioneerde. De oudst bewaarde archiefstukken van de Kamer dateren inderdaad uit de eerste helft van de 15de eeuw en bevestigen daarmee deze theorie. Wij menen echter dat de Kamer zeker al in voege was sedert de jaren 80 van de 14de eeuw. In de stadsrekeningen vinden we immers aankopen van papier terug vanaf 1384 voor gebruik in de Kamer.

7 Deze ambtenaren zijn vergelijkbaar met de latere vrederechters. Ze waren vooral bevoegd voor twisten in verband met erfenissen.

beschrijfstoffen. Bijgevolg vermelden we ook enkel de klerken die in deze specifieke rekeningfragmenten figureren. We stelden vast dat vele klerken niet in deze passages voorkwamen. Voor bepaalde jaren is de volledige equippe van stadsklerken gekend. Welnu, slechts vier van de dertien klerken van een bepaald jaar, 1389-90⁸, kennen we via uitgavenposten voor beschrijfstoffen over verscheidene jaren. Slechts twee daarvan worden vermeld in de posten voor administratieve uitgaven in de rekening van datzelfde jaar.⁹ Met dit weliswaar onvolledig overzicht van de Brugse klerken willen we enkel een vaste structuur aangeven waarop we kunnen steunen om de gebruiksstrategie van beschrijfstoffen van de Brugse administratie te (re)construeren.

De nood aan een grondige studie over de stadsadministratie in de 14de eeuw is hier merkbaar. D. Van den Auweele en K. Vanhaverbeke gaven reeds een aanzet door het onderwerp zijdelings te behandelen.¹⁰ Nog meer ontberen we een integrale uitgave van de stadsrekeningen voorzien van een index. Ondanks verscheidene pleidooien voor uitgave en publicatie van geïndexeerde stadsrekeningen, onder andere door W. Prevenier, zijn enkel de Brugse rekeningen van voor de 'grote lacune' gepubliceerd.¹¹ Het is onzeker of er nog een vervolg komt. Plannen voor een publicatie in de recente toekomst zijn er niet.¹²

---

8 De groep der klerken binnen dit jaar kennen we via een overzicht in GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire des Archives de la Ville de Bruges*, Brugge, 1871-85, III, p. 194.

9 SAB, St.Rek. 1389-90.

10 VAN DEN AUWEELE (D.), *Schepenbank en schepenen te Brugge (1127-1384). Bijdrage tot de studie van een gewone stedelijke rechts- en bestuursinstelling*, Leuven, onuitgegeven proefschrift K.U.L., 1977, 4 dln.; VANHAVERBEKE (K.), *Het stadsbestuur in Brugge in de periode 1375-1407: sociaal-institutionele benadering aan de hand van de prosopografische methode*, Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL, 1997.

11 Met de 'grote lacune' bedoelen we de onderbreking in de reeks stadsrekeningen van 1319 tot 1331. De stadsrekeningen tot en met 1319 werden uitgegeven: WYFFELS (C.) en DE SMET (J.), *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319). Eerste deel (1280-1302)*, Brussel, 1965-71, 2 dln.; WYFFELS (C.) en VANDEWALLE (A.), *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319). Tweede deel (1302-1319)*, Brussel, 1995-97, 2 dln.

12 PREVENIER (W.), *Quelques aspects des comptes communaux en Flandre au moyen âge*, in: *Financiën en boekhouding der steden van de XIIIde tot de XVIe eeuw. Internationaal Colloquium Blankenberge 6-9-IX-1962. Handelingen*, (Pro Civitate, Historische uitgaven, 7), Brussel, 1964, p. 111-151. Nu is echter gebleken dat integrale uitgaven onmogelijk zijn. In plaats van een integrale uitgave, kan eventueel ook geopteerd worden om enkel een index te publiceren. Ook kan de

Jaarlijks betaalde de stad een aantal personen salarissen uit, ook pensioenen genoemd, voor hun gepresteerde werk in stadsdienst gedurende het voorbije jaar. Het takenpatroon van deze groep van 'pensionarissen' was heel divers en uitgebreid. De loonlijst bevatte zowel juridische adviseurs als de stadsbeul. Ook klerken worden in de loonlijsten vermeld. Vanaf 1362 werden de twee tesoriers als pensionarissen gerangschikt.¹³

De aandacht gaat hier uiteraard enkel naar de stadspensionarissen die administratieve taken vervulden. We trachten een patroon in gebruik van beschrijfstoffen te vinden voor de verschillende types van gebruikers.¹⁴

Tesoriers

Sinds het einde van de 13de eeuw beschikte de stad Brugge over twee tesoriers. De tresorie kan worden beschouwd als een aparte dienst binnen het Brugse stadsbestuur, bevoegd voor het beheer van de financiën en het beleid van openbare werken. De tesoriers kochten in eigen naam beschrijfstoffen aan. Ze hadden verscheidene klerken in dienst, die hen bijstonden voor administratieve taken en voor het echte boekhoudkundige werk.¹⁵ Daarvoor maakten deze klerken administratieve kosten, onder meer voor papier.

Janne den Vadt figureert in de uitgaven voor beschrijfstof vanaf 1331.¹⁶ Hij wordt door Gilliodts-Van Severen als tesorier vermeld

---

publicatie, in plaats van in boekvorm, geïnformatiseerd worden verspreid. Dit zou eveneens de zoekmethode eenvoudiger maken en de onderzoeksduur voor de historicus aanzienlijk verkorten. Zelfs voor de uitgegeven stadsrekeningen van de periode 1306-19 is tot op heden nog steeds geen index voorhanden. Zie: VANDEWALLE (A.), De editie van de stadsrekeningen van Brugge, in: DE BOER (D.E.H.), MARSILJE (J.W.) EN SMIT (J.G.), *Vander Rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal, gehouden in Utrecht op 27 en 28 februari 1997*, Den Haag, 1998, p. 39-46.

13 VAN DEN AUWEELE (D.), *Schepenbank en schepenen...*, p. 285.

14 Voor de rekeninguittreksels, een verzameling van alle uitgavenposten voor beschrijfstoffen uit de Brugse stadsrekeningen van de 14de eeuw: zie bijlagen van de licentiaatsverhandeling: SANTY (P.), *Papier hier. De introductie...*

15 Het merendeel van de tesoriers was niet thuis in boekhouding. De voornaamste vereiste was dat ze kapitaalkrachtig waren. We menen dat ze het boekhoudkundige werk wel delegerden, maar voor de rest aan de klerken overlieten.

16 SAB, St.Rek. 1331-32: f.105v; 1332-33: f.101r; 1333-34: f.88r; 1334-35: f.98v; 1335-36: f.99r; 1336-37: f.110r.

voor het jaar 1337-38.¹⁷ De kans is reëel dat hij reeds daarvoor verscheidene jaren deze functie bezat.¹⁸ Zijn uitgaven voor perkament worden immers beschreven in een post helemaal achteraan de rubriek “*ghemeene*” uitgaven, dus vlak voor het afsluiten van de rekening. Dit wijst op een aankoop aan het adres van de tresprie. Het betreft telkens een relatief hoog bedrag. Dit bedrag omvatte waarschijnlijk de kosten voor het perkament voor de stadsrekening zelf, maar eveneens voor eventuele kladversies, berekeningen of notities. Er zijn nog geen aanwijzingen die papiergebruik te kennen geven. Daarnaast schreef Jan den Vadt weesboeken voor de jaren 1333-35.¹⁹

Over **Jacob den Heict** is niet veel gekend. We weten dat hij vier opeenvolgende jaren tresprie is geweest, van 1382 tot en met 1385.²⁰ Voor het boekjaar 1384-85 kocht hij papier aan.²¹ De uitgavenpost staat op het einde van de rekening, en gezien het relatief hoge bedrag hield deze aankoop onder meer het papier voor de stadsrekeningen in. Of er een band bestond tussen Jacob en Gillis den Heict, in 1371 vermeld als verkoper van papier, kan niet bevestigd worden.

Niclaes Barbesaen is het toonbeeld van de oligarchie die het Brugse stadsbestuur was. Hij bouwde een ambitieuze carrière uit als stadsambtenaar. Hij zetelde onder meer in de schepenkamer en in de raadkamer, en is burgemeester geweest, zowel van de schepenkamer als van de raad. Hij was negen jaar tresprie, waarvan eenmaal vier jaar achtereens (1394-1398) en eenmaal drie jaar na elkaar.²² Als tresprie had hij ieder jaar papier en papieren boeken nodig.²³ Dit papier gebruikte hij wellicht bij het afsluiten en verifiëren van de rekening. Zijn familie was afkomstig van Lucca, en hijzelf was waard van het gild van de kooplieden van deze stad. Hij was gespecialiseerd in de verkoop van specerijen en ‘merserie’.²⁴ Dit leidt tot de veronderstelling

---

17 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire... Introduction*, p. 24.

18 Hoewel dit wettelijk verboden was door de regel van de wepeligang werd een tresprie soms jaren achtereens aangesteld. Het bekendste voorbeeld hiervan is Nicolaas Barbesaen. VANHAVERBEKE (K.), *Het stadsbestuur in Brugge...*, Prosopografische lijst, I, p. 14.

19 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire... Introduction*, p. 56.

20 VANHAVERBEKE (K.), *Het stadsbestuur in Brugge...*, Prosopografische lijst, I, p. 95.

21 SAB, St.Rek. 1384-85: f. 106r.

22 VANHAVERBEKE (K.), *Het stadsbestuur in Brugge...*, Prosopografische lijst, I, p. 15.

23 SAB, St.Rek. 1394-95: f. 84r; 1395-96: f. 86v; 1396-97: f. 95r; 1397-98: f. 99v.

24 VANHAVERBEKE (K.), *Het stadsbestuur in Brugge...*, Prosopografische lijst, I, p. 15.

dat hij op deze manier dicht bij de bron van de papiertoevoer betrokken werd.²⁵ Onder zijn tresorierschap worden de uitgaven voor papier zelden gespecificeerd, maar we kunnen gerust aannemen dat hij voor de bevoorrading van de stadsadministratie resoluut voor zijn eigen handelspartners koos.

Barbesaen werd opgevolgd door **Jan Hoste**, die gedurende drie jaar één van de twee Brugse tresoriers bleef, voor de periode van 1398 tot en met 1400. Ervoor en erna bouwde hij een carrière op in de Brugse magistratuur, afwisselend raadsman en schepen.²⁶ In de hoedanigheid van tresorier kocht hij, in navolging van Barbesaen, ook papier en papierboeken aan voor een heel jaar.²⁷ Jan Hoste was een rijke poorter die een belangrijke functie in het stadsbestuur had veroverd.²⁸ Hij leende zelfs geld aan de stad. Op andere plaatsen in de stadsrekeningen lezen we dat hij onder andere paardenverkoper zou geweest zijn.²⁹

Opperklerken

De “*upperclerken*” stonden aan de top van de hiërarchie van het stadspersoneel. Zij zijn zich geleidelijk beginnen distantiëren van de gewone stadsklerken. Ze stonden de schepenen bij met juridisch advies. Meestal droegen zij de titel van ‘meester’, wat wijst op een universitaire scholing. Het optreden van deze juristen speelde zich even vaak af op politiek of diplomatiek niveau. Soms werd de diplomatie zelfs volledig aan hen overgelaten³⁰, wegens een gebrekkige

---

25 Cf. infra p249 e.v., over papierhandel. Deze handel gebeurde enerzijds via kruideniers, anderzijds via librariërs.

26 Dit systeem was zo geordonneerd via de ‘wepelgang’. De realiteit toont dat de norm niet steeds werd nageleefd.

27 SAB, St.Rek. 1398-99: f. 96r.

28 Iemand die de functie van tresorier ambieerde moest tot de zeer gegoede klasse behoren: indien zijn dienstjaar eindigde met een tekort moest hij immers zelf dit tekort aanzuiveren. DE ROOVER (R.), *Les comptes communaux et la comptabilité communale à Bruges au XIVe siècle*, in: *Financiën en boekhouding der steden van de XIIIe tot de XVIe eeuw. Internationaal colloquium. Blankenberge 6-9-IX-1962. Handelingen* (Pro Civitate. Historische Uitgaven, 7), Brussel, 1964, p. 105.

29 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, III, p. 262. Voor meer info: VANHAVERBEKE (K.), *Het stadsbestuur in Brugge...*, Prosopografische lijst, I, p. 110-111.

30 Zoals bijvoorbeeld Michiel Petyt en Hendrik van den Velde in Parijs.

kennis ter zake van de schepenen.³¹ Veelal waren zij niet exclusief in dienst van de stad.³² De opperklerken hadden meestal nog een aantal klerken onder zich in dienst.³³ We geven een kort overzicht van de opperklerken van de 14de eeuw, waarvan het gebruik van beschrijfstoffen gekend is.

De opperklerken vinden we reeds vroeg in de 14de eeuw terug. **Willem Cheurline** draagt reeds de titel van 'meester'.³⁴ De stad vertrouwde hem diplomatieke zendingen toe.³⁵ Daardoor kunnen we aannemen dat hij één van de eerste opperklerken was. Hij gebruikte in de periode van 1304-09 enkel perkament. Ook zijn opvolgers bleven uitsluitend perkament gebruiken, zelden wordt gespecificeerd waarvoor. Bewijs van enige aankoop of gebruik van papier werd niet weergevonden.

De eerste opperklerk die gebruik van papier te kennen geeft, is **Michiel Petyt**. Hij moet reeds vroeger dan 1331 actief geweest zijn in de Brugse stadsadministratie. In dat jaar was hij immers reeds "*upperclerk*". Hij werd namelijk op diplomatieke missie gestuurd naar Parijs voor onderhandelingen in verband met repartities van beden.³⁶ Dit merken we in de uitgavenpost voor perkament van 1331-32: "*fronchijns di hi brochte van Parijs*".³⁷ Doorgaans gebruikte Michiel Petyt perkament. In heel zijn loopbaan als klerk, die duurt van 1331 tot 1337, maar klaarblijkelijk daarvoor reeds is aangevangen, gebruikt Michiel slechts éénmaal papier. In het boekjaar 1334-35 koopt hij

---

31 Zij waren immers zelden juridisch geschoold. Negen van de dertien schepenen waren immers ambachtslui, oefenden een beroep uit, en waren niet gespecialiseerd in politiek, laat staan in juridische kennis waarmee ze hun belangen konden veilig stellen. Om op het niveau van de tegenpartij te kunnen meepraten waren ze aangewezen op juristen. VAN DEN AUWEELE (D.), *Schepenbank en schepenen...*, p. 286.

32 VANHAVERBEKE (K.), *Het stadsbestuur in Brugge...*, p. 105. Zo was Niclais Scoorkinne stadspensionaris van Brugge en tezelfdertijd raadsheer van de Bourgondische hertog.

33 SAB, St.Rek. 1394-95: f. 80r: vb. "...Jacob den Verse ende Hanotine, Jan Gheerbouds clerken...".

34 De titel 'meester' betekende niet noodzakelijk dat iemand de totale opleiding als jurist heeft genoten. Velen behaalden enkel een diploma in de 'artes'. VANHAVERBEKE (K.), *Het stadsbestuur in Brugge...*, p. 105.

35 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, *Introduction*, p. 138.

36 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, I, p. 384, 451-453: in de rubriek van uitgaven voor "riders" en boden van de stadsrekening 1331-32.

37 SAB, St.Rek. 1331-32: f. 105r.

“enen cleenen panpiieren”.³⁸ Dit kleine papierboekje was waarschijnlijk voor persoonlijk gebruik, om kleine notities te maken of om onkosten in te noteren, etc.

Ghiselijn of Ghiselbrecht van Roeselare kan beschouwd worden als de opvolger van Michiel Petyt. Zijn ambtsperiode loopt van de jaren 1333 tot en met 1381! We kunnen op basis van de loonlijsten van het stadspersoneel besluiten dat Ghiselijn en Ghiselbrecht van Roeselare dezelfde persoon zijn.³⁹ De plaats in de hiërarchie van het stadspersoneel en de grootte van het jaarloon voor deze twee namen lopen naadloos in elkaar over. Vanaf rekenjaar 1337-38 treffen we de titel ‘meester’ aan. Tijdens de eerste zes jaren van zijn loopbaan maakte hij enkel gebruik van perkament. Er wordt geen hoeveelheid vermeld noch een specificatie waarvoor hij het perkament gebruikte. Tussen 1334 en 1337 staat hij in een gecentraliseerde uitgavenpost, die de uitgaven voor zowel perkament als papier voor een vijftal klerken onder een samenge(s)telde post vermeldt.⁴⁰ Voor de periode van 1339 tot 1354 worden hem geen uitgaven voor beschrijfstoffen meer toegeschreven. Pas in de rekeningfragmenten van het boekjaar 1354-55 komt hij opnieuw voor. Gedurende twee jaar spendeerde hij aanzienlijke sommen aan perkament en papier, zonder nadere toelichting waarvoor het dienen moest. Als we bijvoorbeeld in de boekjaren 1357-58 en 1358-59 de vergelijking maken met de andere uitgavenposten voor beschrijfstof, constateren we dat deze ene post een verzameling moet geweest zijn van alle beschrijfstoffen die nodig waren voor de diverse facetten van de stadsadministratie: zowel voor gebruik in de schepenkamer, in de Vierschaar, voor de tresorie, op het stadhuis ter oorkonding,...⁴¹ Iets preciezer is de kost die gedaan werd voor aankoop van een papieren register. In het boek moesten alle poorters ingeschreven worden die voorkwamen in de rekeningen sedert 1318 en daarvoor.⁴² Ghiselbrecht van Roeselare behoorde tot

---

38 SAB, St.Rek. 1334-35: f. 94r.

39 VAN DEN AUWEELE (D.), *Schepenbank en schepenen...*, p. 111-187.

40 SAB, St.Rek. 1335-36: f. 99r: “*Janne den Vad, Michiel Petyt, Ghiselijn van Roeselaer ende Willem Neut, van fronchine, van panpiere dat zi ghebesicht hebben binnen den jare ende van fronchine te dusghedanen drien boeken boef*”.

41 SAB, St.Rek. 1357-58: f. 99r; 1358-59: f. 106v.

42 SAB, St.Rek. 1354-55: f. 127r.: “*Bi meester Ghiselbrechte van Roesselare van enen papier bouke daer alle de poorters in bescreven staen van allen rekeninghen ghedaen sidert dat men screef 1318 ende ante*”.

de rijkste poorters van de stad, daarvan getuigt het hoge bedrag van 20 s. die hij moest betalen bij een “*pointinghe*” in 1379.⁴³ Dat de functie van opperklerk ook een belangrijke politieke en diplomatieke taak inhield, bewijst de vergadering in zijn huis van de Leden en Staten van Vlaanderen in 1387.⁴⁴

Bertelmeus van Steene wordt op de loonlijst voor het Brugse stadspersoneel vermeld vanaf 1338. Zijn salaris loopt gelijk met dat van Willem Neute.⁴⁵ Vermoedelijk werd hij in 1344 tot “*upperclerk*” benoemd. Vanaf dan loopt zijn salaris gelijk met dat van Ghiselbrecht van Roeselare. Meteen werd hij ingezet voor diplomatieke opdrachten. In het jaar 1344 kocht hij papier om mee te nemen op een krijgstoct waaraan hij als opperklerk deelnam, wellicht om diplomatieke taken te vervullen.⁴⁶ Hij bleef opperklerk tot 1359. Eind de jaren dertig van de 14de eeuw gebruikte hij zowel perkament als papier, in de veertiger jaren tot in 1352 enkel nog papier.⁴⁷ Opmerkelijk is dat hij naast papier ook nog wastafeltjes aankocht en oudere, reeds gebruikte schrijftafeltjes liet herbestrijken met was.⁴⁸ Helaas wordt nergens verduidelijkt waartoe het schrijfmateriaal werd gebruikt.⁴⁹

Jan de Waghenaere wordt stadspensionaris in 1350 en blijft dit tot 1396. Vanaf 1389 treffen we hem aan expliciet als “*upperclerk*”.⁵⁰ Waarschijnlijk is hij het reeds veel vroeger, aangezien zijn loon relatief hoog ligt.⁵¹ We zien zijn naam slechts zelden verschijnen in de context van aankoop van administratieve benodigdheden. In 1359 is

43 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, II, p. 351.

44 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, III, p.112.

45 Neute was klerk in de tresorie: cf. infra p. 218.

46 SAB, St.Rek. 1343-44: f. 122v.

47 SAB, St.Rek. 1337-38: f. 143v; 1338-39: f. 121r; 1341-42: f. 145v; 1343-44: f. 122v; 1345-46: f. 126v; 1351-52: f.113v.

48 SAB, St.Rek. 1351-52: f.113v.

49 Deze wastafeltjes dienden om iets op te tekenen als klad of voor educatieve doeleinden. De conserveringsduur van zo'n documenten was uitermate kort. Meestal werden de wastafeltjes hergebruikt. De kans een eenmalig gebruikt wastafeltje, waar dan eventueel nog iets van af te lezen valt, aan te treffen is gering. LALOU (E.), *Les tablettes à écrire de l'Antiquité à l'Epoque Moderne*, Turnhout, 1992, 356 p.

50 VANHAVERBEKE (K.), *Het stadsbestuur in Brugge...*, Prosopografische lijst, III, p. 49.

51 We kunnen niet precies bepalen wanneer hij opperklerk was. Gedurende zijn hele loopbaan blijft zijn loon toch nog een stuk lager dan dat van Ghiselbrecht van Roeselare. VAN DEN AUWEELE (D.), *Schepenbank en schepenen...*, p. 143-187.

er vermelding van aankoop van perkament.⁵² In 1386 spendeert hij de som van 48 s. grote aan papier en boeken van papier.⁵³ Er is geen verdere vermelding van de doeleinden waartoe het papier werd gebruikt.

Jan van den Boede was stadspensionaris van 1393 tot 1407, vanaf 1394 was hij "*upperklerk*".⁵⁴ Hij bracht slechts eenmaal onkosten voor beschrijfstoffen aan. In 1395 schafte hij zich namelijk papier aan voor een boek voor dagelijks gebruik in de schepenkamer.⁵⁵

Jan Gheerboud, of **Gherbode**, was stadspensionaris vanaf 1386. Vanaf 1390 fungeert hij als "*upperklerk*".⁵⁶ Van 1388 tot 1397 komt hij voor in de uitgavenposten voor beschrijfstoffen. Hij wordt ook enkele malen met diplomatieke zending gestuurd, onder meer naar Gent in 1391.⁵⁷ Ieder jaar treft men hem bij dezelfde administratieve uitgaven aan nl. voor perkament en zegelwas, en voor papier.⁵⁸ Over de bestemming van het perkament en de zegelwas blijft men tamelijk algemeen, de materialen werden door hem gebruikt "*in den orbore van der stede*", waarschijnlijk vooral voor oorkonding en gebruik op het stadhuis. Voor het gebruik van het papier zijn de stadsrekeningen amper specifiek. Het papier werd gebruikt door Jan Gheerboud zelf en door de klerken van de schepenkamer, en in de meeste gevallen ook door die van de Vierschaar. In de stadsrekening van 1396-97 onderscheiden we tweemaal dezelfde uitgaven voor bureaubenodigheden, telkens voor een half jaar. De eerste uitgaven voor een half jaar zijn gedaan door Jan Gheerboud, dezelfde uitgaven voor het volgende halve jaar door Julyen van Hamme.⁵⁹ Deze situatie ontstond door het overlijden van Jan Gheerboud, midden in het jaar waarin hij nog in functie was. Na zijn overlijden in 1397 volgde Julyen van Hamme hem allicht op als opperklerk.

52 SAB, St.Rek. 1358-59: f. 106v.

53 SAB, St.Rek. 1386-87: f. 137v.

54 VANHAVERBEKE (K.), *Het stadsbestuur in Brugge...*, Prosopografische lijst, I, p. 30.

55 SAB, St.Rek. 1394-95: f. 84r.

56 VANHAVERBEKE (K.), *Het stadsbestuur in Brugge...*, Prosopografische lijst, I, p. 81.

57 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, III, p. 238.

58 SAB, St.Rek. 1388-89: f. 114v; 1389-90: f. 102v; 1390-91: f. 106v; 1391-92: f. 89v; 1392-93: f. 92r&v; 1393-94(2): f. 68v; 1394-95: f. 80v; 1395-96: f. 81r; 1396-97: f. 88r.

59 SAB, St.Rek. 1396-97: f. 88r, 93r.

De naam **Julyene van den Hamme** vinden we in de Brugse stadsrekeningen, bij de uitgavenposten die in aanmerking komen voor ons onderzoek, van 1390 tot 1399. Hij werd aangesteld als stadspensio-naris in 1390-91. In 1396 werd hij benoemd tot “upperclerk”, volg-de daarmee Jan Gheerboud op, en oefende de functie uit tot 1407.⁶⁰ Gilliodts-Van Severen vernoemt Julien van den Hamme als ‘griffier van de schepenbank’.⁶¹ Dit kunnen we eveneens afleiden uit de reke-ninguittreksels: hij koopt papier aan dat hij “besicht in de camere”.⁶² Hij wordt zowel naar Rome als naar Gent uitgezonden, als vertegen-woordiger van de stad Brugge inzake diplomatieke acties. De wijze van formulering van enkele uitgavenposten toont aan dat hij niet enkel in hoedanigheid van griffier van de schepenkamer papier ver-bruikt, maar ook gewoon “bi hem ghebesicht... binnen desen jare” of “in den orbore van der stede binnen desen jare”, voor ander schrijfwerk buiten de schepenkamer.⁶³ Tweemaal kocht hij een boek aan om de vonnissen van de schepenkamer in te schrijven: in 1390-91 en 1395-96.⁶⁴ Het eerste was in perkament, voor de tweede aankoop werd overgeschakeld op papier.

Het overvloedige gebruik van perkament door de opperklerken is niet verwonderlijk aangezien zij als vertegenwoordigers en woord-voerders van de stad officiële documenten (akten) moesten kunnen opmaken en ook diplomatieke correspondentie moesten voeren. Papier werd enkel in de vorm van kleine boekjes aangekocht, schrift-jes eigenlijk, qua formaat en uitzicht vergelijkbaar met het schriftje dat vandaag “Memoriaal van Jehan Makiel” wordt genoemd.⁶⁵

60 VANHAVERBEKE (K.), *Het stadsbestuur in Brugge...*, Prosopografische lijst, I, p. 90.

61 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, IV, p. 167, p. 170.

62 SAB, St.Rek. 1398-99, f. 89v.

63 SAB, St.Rek. 1398-99, f. 89v.

64 SAB, St.Rek. 1390-91: f. 114v en 1395-96: f. 84v.

65 Het ‘Memoriaal van Jehan Makiel’ is het oudste papieren document dat in Vlaanderen gekend is. Het betreft een handboekje of notitieboekje van Makiel, een klerk van Gwijde van Dampierre, en dateert uit 1270-75. Het boekje in co-dexvorm bevat 72 papieren folio’s van een formaat dat vergelijkbaar is met het hedendaags A5. Voor meer informatie: BUNTINX (J.), *Het memoriaal van Jehan Makiel, klerk en ontvanger van Gwijde van Dampierre (1270-1275)*, Brussel, 1944.

Gewone stadsklerken

Gewone stadsklerken werden heel wat minder geremunereerd dan de “*upperclerken*”. Ze stonden ook heel wat lager in de personeels-hiërarchie. Soms waren ze gespecialiseerd in een bepaalde tak van de stadsadministratie. Zo kennen we klerken van de tresorie, van de Kamer, van de Weeskamer,... Een uitzondering vormt het statuut van klerk van de Vierschaar. Zij waren geen pensionaris en werden dus ook niet als dusdanig vergoed en opgenomen in de loonlijsten van de stad. In de plaats daarvan werden zij vergoed per vonnis. Zij stonden in voor de ‘wettelijke passeringen’. Zij hadden als taak de minuten van deze documenten van willige rechtspraak op te maken, om daarna ter bekrachtiging aan de schepenen voor te leggen.⁶⁶

Anderzijds is het niet zeker of dergelijk onderscheid in specialisatie al kan of mag gemaakt worden in de vroege 14de-eeuwse administratie. De klerken werkten waarschijnlijk niet in zo’n vast omschreven kader. Automatisch zal er uit de praktijkervaring wel een zekere werkverdeling gegroeid zijn, zonder strikte functiebeschrijving. Het fenomeen dat voor sommige jaren alle kosten voor beschrijfstof voor alle klerken gecentraliseerd werden in één uitgavenpost, bevestigt deze visie.⁶⁷

In de beginjaren van de 14de eeuw is er nog weinig structuur af te leiden uit de aankopen. In de periode vóór de lacune in de stadsrekeningen van 1319 tot 1331, is slechts sporadisch aankoop van papier waar te nemen. De klerken gebruiken nog vooral perkament. Een van de eerste klerken die we onderscheiden is **Michiel den Cleerc**. Hij koopt enkel voor kleine bedragen perkament aan voor de jaren 1303-1305.⁶⁸ Als enige vermelding krijgen we zijn naam en “*van forchine*” of “*omme fronchin*” zonder specifiek te zijn op vlak van hoeveelheden of gebruiksdoel. Hetzelfde scenario vinden we terug bij zijn collega klerk **Lauwerse den Busere** (1303-1304). Het hoge bedrag (5 lb.) duidt er op dat de onkosten voor het perkament van de rekening hier moeten worden ingecalculleerd.

66 VAN HOUTTE (J.A.), *De geschiedenis van Brugge*, Tielt, 1982, p. 321.

67 Dit is onder meer het geval voor de jaren 1334 tot en met 1337.

68 SAB, St.Rek. 1304-05.

Een persoon waarvan enkel de voornaam **Arture** wordt gegeven was lange tijd in dienst van de stedelijke administratie. Hij verschijnt in de uitgavenposten van het rekenjaar 1306-07 en vervolgens voor de jaren 1315-19.⁶⁹ Vermoedelijk was hij klerk op het stadhuis.⁷⁰ We stellen een constante vast in het gebruik van perkament. Zijn onkosten worden telkens gegeven per half jaar. Er wordt niet verduidelijkt waar hij het perkament aankocht en voor welk gebruik.

Michiel de Appelcopere, die hoofdzakelijk perkament bestelde, gebruikte in 1306-07 voor het eerst een papieren register dat hij kocht bij Michiel de Binder.⁷¹ De prijs was hoger dan sommige van zijn uitgaven voor perkament.

In 1305 hadden de schepenen perkament nodig om de wetten neer te schrijven. Het eigenlijk schrijfwerk gebeurde door **Hannekin van Roydamme**.⁷² Dezelfde rekening van 1305-06 vermeldt hem als klerk.⁷³ Het jaar daarop krijgt hij een vergoeding "*van daghene ende van scrivene alle den porters*"⁷⁴. Zijn functie kan omschreven worden als 'klerk van de schepenkamer'.

Jan Outcorne wordt vernoemd als klerk in 1306, wanneer hij de Zuidleie⁷⁵ moest bevaren om op te tekenen tot hoever de Brugse rechten reikten.⁷⁶ Van 1309 tot 1319 vinden we zijn uitgaven terug in de stadsrekeningen. Telkens worden de hoeveelheden vermeld, één enkele maal het gebruiksdoel: perkament om een rekening op te maken. In 1316-17 maakte hij gebruik van twee "*papierkins*", aangekocht samen met Pieter de Visch van een zekere Marien de Necker.⁷⁷ De kostprijs van deze papierboekjes is beduidend lager dan zijn andere uitgaven voor perkament, uitgedrukt in "*dosinen*". Waarschijnlijk betreft het opnieuw kleine notitieschriftjes.

Meester Ystore (Isidoor?) draagt weliswaar de titel van 'meester' maar behoorde waarschijnlijk nooit tot de elite van opperklerken. Van

---

69 SAB, St.Rek. 1306-07, 1315-16, 1316-17, 1317-18, 1318-19.

70 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, *Introduction*, p. 394 en p. 468.

71 SAB, St.Rek. 1306-07, dl.1.

72 SAB, St.Rek. 1305-06.

73 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, *Introduction*, p. 53.

74 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, *Introduction*, p. 55.

75 Riviertje ten zuiden van Brugge, heeft niets te maken met de Leie die door Gent loopt.

76 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, *Introduction*, p. 394, 468.

77 SAB, St.Rek. 1316-17.

1332 tot 1339 wordt hij jaarlijks betaald voor zijn gepresteerde werk. Zijn loon ligt echter heel wat lager dan van de opperklerken, zoals Michiel Petyt.⁷⁸ Dit kan erop wijzen dat hij slechts gedeeltelijk in stadsdienst werkte en nog een andere werkgever diende. In 1331-1332 heeft hij twee papieren registers nodig.⁷⁹

Hendrik van de Velde was de collega van Michiel Petyt in Parijs.⁸⁰ Hij was geen opperkerk. Nergens treffen we de titel van 'meester' aan, en hij kreeg jaarlijks slechts een karig loon uitbetaald, slechts een zesde van hetgeen Petyt verdiende. Hij liet in 1331 zijn zegelbus herstellen.⁸¹ We menen dat hij in dienst was van Michiel Petyt, en onder andere diens zegel bewaarde. Hij gaf de onkosten aan voor één papierregister dat hij nodig had in 1331-1332.⁸² Dit kleine papierboekje, het kostte slechts 5 s., was waarschijnlijk vergelijkbaar met dat van Michiel Petyt, en was misschien zelfs voor hem bestemd.

Jan van Mesen wordt enkel vermeld in de uitgebreide stadsrekeningen van 1341-42. Hij bestelde drie papieren schriftjes, uit dezelfde prijs categorie als de exemplaren die we hierboven bespraken.⁸³ Het diende onder andere tot een ordonnantie van de "*vreetscepen*". Hij was in het bezit van een zegel om "*mede te zeghelne van wagheneen*", waarschijnlijk om voor de 'waag' de goederen te verzegelen. In die zin was hij misschien actief op het terrein en gebruikte hij zijn papieren notitieboekjes om de 'gewaagde' goederen in te noteren.

Ghidolf de Deken is relatief lange tijd klerk geweest van de stad Brugge, maar zijn naam komt amper voor in de rekeningen. Zijn loopbaan spreidt zich immers uit over de jaren 1316 tot 1332. Dit komt net overeen met de tijdspanne van de 'grote lacune' waarin de stadsrekeningen niet bewaard zijn. Hij kocht enkel perkament aan voor zeer algemeen gebruik: "*ter stede boef*".⁸⁴

Cornelis van Poeke is stadsklerk tot in het boekjaar 1336-37. In de rekeningen vanaf 1331 komt hij voor in de gecentraliseerde posten

---

78 VAN DEN AUWEELE (D.), *Schepenbank en schepenen...*, p. 111-124.

79 SAB, St.Rek. 1331-32: f. 105r.

80 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, I, p. 451-453.

81 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, *Introduction*, p. 183.

82 SAB, St.Rek. 1331-32: f. 105r.

83 SAB, St.Rek. 1341-42: f. 145v, 152r.

84 SAB, St.Rek. 1318-1319.

van onkosten voor beschrijfstoffen. Slechts éénmaal treffen we een individuele uitgavenpost aan voor een papierboek dat hij heeft gekocht bij Jan Bonage.⁸⁵ De rekening van 1316 vermeldt ook reeds een Cornelis van Poeke in een “*ommegance met schepenen*”.⁸⁶

De naam van **Jan de Deken** komt slechts eenmaal voor in een uitgavenpost voor perkament in 1337-38.⁸⁷ Het is een kost voor aankoop van de beschrijfstoffen over een heel jaar. Hij is wellicht in te delen bij de stadsklerken.

Pieter van Oudenaarde komt slechts eenmaal voor in een stadsrekening, en wel in die van 1353-54. Hij staat nergens vermeld als stadspensionaris. Hij koopt een boek van papier om er zijn maandgeld in op te tekenen.⁸⁸ Het maandgeld is een maandelijks “soldij”. Kan dit eventueel betrekking hebben op het loon van de stadsklerken, of slaat de term op de soldij van de stedelijke militie? Deze uitgavenpost komt later nog terug.

Klerken van de ‘tresorie’

De loopbaan van **Willem Neute** of **Noide** bestreek een periode van meer dan tien jaar in de stedelijke administratie, vanaf 1331 of daarvoor, tot en met 1341.⁸⁹ Men ging bij het noteren van de uitgaven in de stadsrekeningen zo summier te werk dat zelfs inzake de periode vóór het boekjaar 1337-38 er een onbepaald verbruik van zowel perkament als papier van de vijf klerken in dienst van de stad onder één uitgavenpost werd ingeschreven, met het eindbedrag als enige aanwijzing voor de orde van grootte van de aankoop.⁹⁰ De gegevens over gebruik, hoeveelheid en doel van de beschrijfstoffen zijn zeer miniem. Hoofdzakelijk wordt perkament aangekocht, jaarlijks een niet nader omschreven hoeveelheid: “*fronchine...binnen den*

---

85 SAB, St.Rek. 1331-32: f. 105r.

86 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, III, p 206. Het betreft een processie of stoet waarin onder meer de vooraanstaanden van de stad en vertegenwoordigers van de ambachten meeliepen.

87 SAB, St.Rek. 1337-38: f. 143v.

88 SAB, St.Rek. 1353-54: f. 116v.

89 In de reeks Brugse stadsrekeningen is een lacune voor de periode 1319-31. Voor die periode zijn geen gegevens beschikbaar. De kans is dus reëel dat Willem Neute al vroeger dan 1331 als stadsklerk was tewerkgesteld.

90 SAB, St.Rek. 1335-36: f. 99r; 1336-37: f. 110r..

jure". We kunnen stellen dat Willem Neute klerk was binnen de 'tresorie' vermits hij een budget besteedde aan "*werpgelde*".⁹¹ Dit waren een soort rekenpenningen die werden gebruikt in de financiële wereld om de boekhouding te doen kloppen. Voor wat het gebruik van de beschrijfstof betreft, in dit geval perkament, werd enkel gespecificeerd voor gebruik van de 'tresoriersrekening' (=stadsrekening). De enige uitgaven voor papier specifiek ten behoeve van Willem Neute kwamen voor in 1333-34 en in 1334-35, respectievelijk voor één kleine en twee grote "*papieren*".⁹² Er wordt niet verduidelijkt waarvoor deze boeken werden gebruikt. Het staat vast, door de luttele prijs, dat het hier ook slechts om papieren schriftjes gaat, zeker niet om lijvige boekdelen.

Willem van Orscamp was klerk van de tresoriers. Hij oefende deze functie uit van 1340 tot 1344. Hij gebruikte vooral papier, vermoedelijk voor de berekeningen en voor het opmaken van de boekhouding.⁹³ Willem van Orscamp was in 1340 aangesteld om de rekening voor de krijgstoct van de neringen op te stellen.⁹⁴ Dit document is tot op vandaag bewaard als het 'register van de *heerværden*' in het Brugse Stadsarchief.⁹⁵ In de rekening van 1341-42 merken we dat van Orscamp nog één 'cahier' papier heeft bijbesteld "*mede te meersene den bouc in die stoffe*", om het papieren register dat hij had aangekocht ditzelfde jaar (ten behoeve van Sanders Plachiere) mee aan te vullen.⁹⁶ Misschien was er geen plaats genoeg in het register, maar waarschijnlijker moesten er latere toevoegingen of wijzigingen gebeuren. Het register diende om de benodigdheden van de kasselrij in te schrijven.

Sander Plachiere of Plaetsiere was klerk in stadsdienst van 1337 tot 1343. Hij werkte mogelijk op de tresorie, daar hij in een adem werd vernoemd met Willem van Orscamp. Evengoed is het mogelijk dat hij klerk van de Vierschaar of van de Kamer was, aangezien hij een klein perkamenten boekje kocht ter gebruik "*upt Ghiselhuus*", de plaats waar de Vierschaar plaatsvond en ook de schepenen permanen-

91 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, III, p. 311.

92 SAB, St.Rek. 1333-34: f. 88r; 1334-35: f. 94r.

93 Hij maakte immers ook gebruik van 'werpgelde'. SAB, St.Rek. 1340-41: f. 126r.

94 SAB, St.Rek. 1340-41: f. 126r.

95 SAB, Reeks 216: Annexe bescheiden, Register van de Heerværden.

96 SAB, St.Rek. 1341-42: f. 153r.

tie hielden.⁹⁷ Hij gebruikte enkel perkament. Dit kan een persoonlijke keuze zijn geweest, aangezien het perkamenten boekje gelijkaardig moet geweest zijn aan de papieren exemplaren, die hierboven reeds aan bod gekomen zijn.

Andries van den Rine behoorde tot de rijkste poorters van de stad, daarvan getuigt het hoge bedrag van 20 s. dat hij moest betalen bij de "*pointinghe*" van 1379.⁹⁸ Hij staat in de loonlijsten vermeld als pensionaris van de stad, maar dit echter slechts vanaf 1358 tot 1380.⁹⁹ In de hiërarchie en wat betreft salaris staat hij op dezelfde hoogte als Jan de Waghenare. Nergens wordt echter een allusie gemaakt op de functie van opperklerk, en uit niets blijkt dat hij enige diplomatieke, politieke of adviserende functie had. Nu en dan staan zijn uitgaven in een aparte kleine rubriek vermeld, aan het eind van de rubriek van "*ghemeene uutgheven*". Dit doet ons vermoeden dat hij als klerk op de tresorie werkte. Andries van den Rine wordt over drie jaren vermeld in uitgaven voor beschrijfstof, in 1353-54, 1354-55 en 1370-71. In deze drie jaren kocht hij telkens een papieren register.¹⁰⁰ Dit kan over meerdere jaren worden geëxtrapoleerd: tussen 1355 en 1370 zijn de uitgavenposten voor administratieve kosten in de rekeningen zodanig summier en beknopt dat uitgaven voor perkament en papier voor een heel jaar in een enkele post worden vermeld, zonder veel onderscheid in de hoeveelheden van de soorten beschrijfstof, specificering van documenten of vermelding van handelaar of gebruiker.

Klerken van de Weeskamer

Klerken van de Weeskamer treffen we slechts aan op het einde van de 14de eeuw. Een uitzondering is **Willem de Vriend**. Hij werd in 1351 verbannen op straffe van het heulen met de vijand.¹⁰¹ Tien jaar eerder (boekjaar 1340-41) was hij nog klerk in dienst van de stad. Voor de introductie van een nieuw weesboek gebruikte hij nog perkament.¹⁰²

97 SAB, St.Rek. 1342-43: f. 119r.

98 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, II, p. 351.

99 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, II, p. 365.

100 SAB, St.Rek. 1353-54: f. 119v; 1354-55: f. 132r; 1370-71: f. 74r.

101 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, II, p. 8-9.

102 SAB, St.Rek. 1340-41: f. 126r.

Een halve eeuw later, in 1394, staat **Jacob de Verse** vermeld als klerk van Jan Gheerboud. Samen met een zekere Hanotine kreeg hij de opdracht een papieren register van vonnissen en privilegiën te kopiëren op perkament.¹⁰³ Waarom moest dit gebeuren? Was het papier niet kwalitatief genoeg? Was het boek voor de Oosterlingen bestemd en aanvaardden deze geen papier? Als reden werd gewoon opgegeven: "...mids dat de vorseiden bouc van den vonnessen in pap-piere ghescreven was." Deze passage figureert in de rekening van 1394-95, kort nadat men voor het schrijven van de stadsrekeningen al terug was overgestapt van papier naar perkament, misschien niet toevallig? Van 1396 tot 1398 treffen we Jacob de Verse aan als klerk van de Weeskamer, waar hij een groot aantal papierboeken afneemt van papierhandelaar Jacob Carizaen.¹⁰⁴ Deze boeken dienen om de bezittingen van de wezen in op te tekenen, andere voor de bezittingen of goederen van de dissen en de godshuizen, en de jaarlijkse vergunningen in verband met het goederenbeheer van de wezen.

Klerken van de Vierschaar

Johannes of Jan Drelinghe is de stadsklerk die onafgebroken vanaf 1386 en nog steeds in 1399 de stadsrekeningen, of "*tresoriers rekeninghe*", schrijft.¹⁰⁵ We kunnen heel duidelijk Drelinghes carrièreverloop schetsen. Hij begon als tresoriersklerk, werd benoemd of combineerde dit nog met een functie als klerk van de Vierschaar, of "*den buffette*"¹⁰⁶, waar hij genoeg juridische bagage en ervaring opdeed om gepromoveerd te worden tot opperklerk.¹⁰⁷

103 SAB, St.Rek. 1394-95: f. 80r.

104 SAB, St.Rek. 1396-97: f. 93v; 1397-98: f. 96v.

105 SAB, St.Rek. 1386-86: f. 138v; 1390-91: f. 115v; 1391-92: f. 99r; 1392-93: f. 100r; 1393-94(1): f. 53r; 1393-94(2): f. 70r; 1394-95: f. 84r; 1395-96: f. 86v; 1396-97: f. 95r; 1397-98: f. 100r; 1398-99: f. 96r.

106 In GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, III, p. 194-196, staat 'Johannes Dreelinc' vermeld als "*clerk van der buffette*", vertaald door Gilliodts-Van Severen als 'klerk van de audiëntie'. Men moet hieronder verstaan dat dit klerken zijn die in de Vierschaar zetelen. Als we vergelijken met Jan de Grave, ook klerk van *den buffette*, zijn dit de klerken met het meeste schrijfwerk.

107 K. Vanhaverbeke vermeldt hem, in haar prosopografische studie over het Brugse stadsbestuur, als stadspensionaris van in 1390 tot in 1407. Van in 1395 zou hij klerk van de Vierschaar, "*den buffette*", worden en vanaf 1403 opperklerk. VANHAVERBEKE (K.), *Het stadsbestuur in Brugge...*, Prosopografische lijst, I, 72.

Van de stadsrekeningen van zijn hand zijn de eerste zes jaar in papier, daarna in perkament. Na tien jaar gebruik van papier voor de stadsrekeningen, vanaf 1381, is men in het boekjaar 1392-93 opnieuw overgeschakeld op de vroegere beschrijfstof, perkament. Deze overschakeling kan een persoonlijke keuze van de stadsklerk zijn geweest, vermits die meestal zelf voor zijn eigen bevoorrading in beschrijfstof moest zorgen.¹⁰⁸ Hij koopt zelf het benodigde papier respectievelijk perkament aan, om de som daarna terug te vorderen van de stadskas. Daarnaast verzorgde Jan Drelinghe het schrijfwerk voor de weesboeken over de negentiger jaren, en ook van “*diverse schrifturen*”. Meestal wordt echter geen gewag gemaakt van de beschrijfstof die hij voor dit schrijfwerk gebruikt. Er is tweemaal sprake van boeken waar de schulden van de stad moeten worden ingeschreven. Deze boeken bestaan uit perkament.

Jan de Grave was van 1386 tot 1399 onafgebroken in dienst van de stad. In de stadsrekening van 1389-90 wordt hij vermeld als “*clerk van den buffette*”.¹⁰⁹ Jaar op jaar vergoedde de stadskas hem voor papier dat hij aankocht om zijn jaarlijkse rekening in te schrijven.¹¹⁰ Was dit een soort kladrekening, waar tijdens het jaar de lopende kosten of uitgaven in genoteerd werden, die dan op het einde van het boekjaar overlopen werd en geordend definitief in de eigenlijke stadsrekeningen overgeschreven werd? Dit idee is aan te nemen aangezien een van de voorgaande vermeldingen van de rekening in een uitgavenpost wordt gecombineerd met de onkosten voor het schrijven en opmaken van allerhande kwitanties. Een document van die aard is echter niet bewaard gebleven voor desbetreffende periode. Misschien zijn deze rekeningen wel het Brugse equivalent van de ‘ariés’, een soort kladrekeningen van de Henegouwse grafelijke administratie, die tot op heden nog bewaard zijn in het archief van Bergen.¹¹¹ Vermeldenswaardig is nog het feit dat Jan de Grave wastafeltjes heeft

108 SAB, St.Rek. 1397-98: f.100r: “... *ende van der stoffe te leverne...*”.

109 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, III, p. 194.

110 SAB, St.Rek. 1386-87: f. 136v; 1388-89: f. 113r; 1389-90: f. 109v; 1390-91: f. 114v; 1391-92: f. 97r; 1392-93: f. 97v; 1393-94(2): f. 70v; 1394-95: f. 83v; 1395-96: f. 86v; 1396-97: f. 94v; 1397-98: f. 97r; 1398-99: f. 94v.

111 PIERARD (C.), *Le papier dans les documents comptables de la ville de Mons aux xive et xve siècles*, in: *Hommage au Professeur Paul Bonenfant (1899-1965)*, Brussel, 1965, p. 352.

aangekocht voor gebruik in de Vierschaar.¹⁸⁶ Blijkbaar werden naast papier nog steeds wastafeltjes gebruikt om het verloop of vonnis van een geding te noteren, wat nadien op een definitieve drager werd gezet.

Scribenten

Naast dit korps van klerken deed de stad beroep op scribenten. Zij ontfermden zich over het grootste schrijfwerk. Zo leiden we af dat de stadsrekeningen en de weesboeken nu en dan door scribenten neergeschreven werden. De scribenten prepareerden en regelden meestal het perkament en in sommige gevallen zelfs het papier.¹⁸⁷

Een van de eerste mogelijke scribenten is **Jan de Scrivere**. Hij gebruikte voor de periode 1303-05 perkament, onder meer om een rekening op te maken.¹⁸⁸ Als we ons op zijn naam baseren, lijkt het logisch hem bij de scribenten te rangschikken. Ook worden zijn uitgaven onder een aparte subtitel vermeld, alsof het niet samenhangt met de andere 'gemene uitgaven'. De beschrijving van de uitgaven is echter zodanig vaag dat hij evenwel klerk kan geweest zijn.

Twee scribenten die slechts éénmalig kosten voor beschrijfstof aanrekenen zijn **Willem Sciete** en **Jan Grisepere**. Sciete moet nochtans een lange carrière gehad hebben in stadsdienst. Hij wordt in 1310 vermeld in de rekening voor het kopiëren van een document en nogmaals in 1335 voor het kopiëren van processtukken.¹⁸⁹ In de rekening van 1318-19 kreeg hij een vergoeding van de stad voor de aankoop van perkament.¹⁹⁰ **Jan Grisepere** wordt in 1316-17 vergoed voor perkament om het 'lotenboek' van de Oude Halle te schrijven.¹⁹¹

---

112 SAB, St.Rek. 1398-99: f. 97v.

113 Met prepareren wordt bedoeld: op maat snijden en samenvoegen. Regelen is met blinde naald of loodstift het blad van regels voorzien.

114 SAB, St.Rek. 1304-05. Dit slaat niet op de stadsrekening, daarvoor is het bedrag te laag: 30 s.

115 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire..., Introduction*, p. 139.

116 SAB, St.Rek. 1318-19.

117 SAB, St.Rek. 1316-17: "...van den lote boeke van der ouder halle te scrivene...". Gelijkaardige documenten worden bewaard onder de reeks Rekeningen van de Oude Halle. Dit waren boeken waarin de inkomsten van het verhuur van de stallen getoet werden. Finaal werd deze rekening in de stadsrekening verwerkt.

De naam van **Mase den Scrivere** komt voor in een passage uit de rekening van 1331-32, waaruit blijkt dat hij perkament aankocht voor zijn schrijfwerk.¹¹⁸ Hij schrijft reeds meer dan twee decennia lang voor de stad Brugge. Door de identieke werkzaamheden veronderstellen we dat Mase den Scrivere en Mase van Ghent, één en dezelfde persoon zijn. Beiden zijn enkel bevoegd voor het kopieer- en schrijfwerk van documenten, beiden prepareren perkamenten boeken om ze daarna te beschrijven.¹¹⁹

Clais was de zoon van Mase van Ghent en trad in de voetsporen van zijn vader.¹²⁰ Reeds in 1335 assisteerde hij zijn vader bij diens schrijfwerk voor de stad. **Clais van Gent** leverde van 1337 tot 1346 het perkament voor de drie boeken van de stadsrekening.¹²¹ Hij prepareerde het perkament, en na een proces van versnijden, afschrapen, ponsen, schikken, regelen en inbinden was het register klaar om beschreven te worden. Hij zorgde ook voor perkament voor enkele weesboeken. Een enkele maal gebruikte hij twee 'cahiers' papier, om een rekening van een krijgstoct van de poorters op te stellen.¹²² Uit de stadsrekeningen blijkt dat hij nog een aantal documenten schrijft, echter steeds zonder vermelding van de beschrijfstof, onder meer een keurboek van de Hallen.¹²³

Jan Vraynote is meer dan tien jaar lang verantwoordelijk geweest voor de aankoop van perkament voor de stadsrekeningen.¹²⁴ Voor het schrijfwerk moest hij eerst nog de bladen op maat snijden, liniëren en klaarmaken voor gebruik.¹²⁵ We leren hem ook kennen als scribent voor andere documenten, zoals keuren en feriën van de deelman-

---

118 SAB, St.Rek. 1331-32, f. 105r.

119 "...van... quayeren te sceppene, te screpene, te ponsene, te pointene ende te reghelne...". GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, *Introduction*, p. 56.

120 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, *Introduction*, p. 56-57 en p. 138-139.

121 SAB, St.Rek. 1337-38: f. 143v; 1338-39: f. 121r; 1339-40: f. 113v; 1340-41: f. 126r; 1341-42: f. 159v; 1342-43: f. 119r; 1343-44: f. 122v; 1345-46: f. 127r; 1346-47: f. 120r.

122 De term 'cahier' wijst geen vaste hoeveelheid aan, maar een onbepaald aantal papierbladen die reeds geplooid, gesneden en op maat gebracht zijn. Cf. infra.

123 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, *Introduction*, p. 60.

124 SAB, St.Rek. 1349-50: f. 124r; 1350-51: f. 120v; 1351-52: f. 119v; 1352-53: f. 128r; 1353-54: f. 121r; 1354-55: f. 135r; 1357-58: f. 107r; 1358-59: f. 113r; 1359-60: f. 107v.

125 SAB, St.Rek. 1358-59: f. 113r.

nen¹²⁶. Tweemaal zorgde hij ook voor perkament ter gebruik in de 'grote wezenboeken'.

Uit de formulering van de uitgavenpost leiden we af dat **Pieter van Menen** de opvolger was van Jan Vraynote. Hij schreef de stadsrekeningen voor de jaren 1360-61 en 1361-62 en werd zelf belast met de aankoop van beschrijfstof waarop hij de rekening diende te maken.¹²⁷ Hij koos voor perkament.

Clais den Buc werkte bijna twee decennia lang in stadsdienst, van 1361 tot 1380. Hij schreef de stadsrekeningen en zorgde ook zelf voor de beschrijfstof. Hij is ook verantwoordelijk voor het op schrift stellen van enkele weesboekjes. Telkens leverde hij zelf de beschrijfstof. Voor al deze documenten prefereerde hij perkament.¹²⁸ In 1361 gebruikte hij wel papier voor het kopiëren van enkele charters.¹²⁹

We merken de tendens dat deze beroepsschrijvers zelf in hun beschrijfstof voorzien. Naast hun schrijfwerk zijn ze ook leveranciers van perkament. Ze zijn tegelijk gebruiker en verkoper. Zij waren beroepsschrijvers die door de stad enkel in dienst werden genomen als de hoeveelheid schrijfwerk die binnen een deadline moest gedaan worden, te groot werd. Zij waren dus geen vaste krachten binnen de Brugse administratie, werden zo goed als zeker betaald per stuk dat ze afleverden, en komen bijgevolg ook niet voor op de loonlijsten van pensionarissen van de stad.

Evolutie van papiergebruik in de diverse soorten documenten

Deze evolutie trachten we weer te geven vanuit twee invalshoeken: aan de hand van de documenten die tot op vandaag nog in het archief berusten, en door een analyse van de aankoop van beschrijfstoffen door de Brugse stadsadministratie, zoals vermeld in de stadsrekeningen. Ook willen we de link leggen tussen de aard van het document en het gebruik van een bepaalde beschrijfstof.

---

126 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, *Introduction*, p. 59.

127 SAB, St.Rek. 1360-61: f. 106v; 1361-62: f. 96v.

128 SAB, St.Rek. 1365-66: f. 85r; 1366-67: f. 83v; 1367-68: f. 78v; 1368-69: f. 82r; 1370-71: f. 73v; 1371-72: f. 67r; 1374-75: f. 74v; 1378-79: f. 92r; 1379-80: f. 64r.

129 SAB, St.Rek. 1361-62: f. 94r.

Wat de bewaarkansen betreft, zitten we met de paradox dat leemtes in het bronnenmateriaal kunnen wijzen op papiergebruik, dat door de geringe bewaarkans verloren ging.

Weesboeken

In de stadsrekeningen zijn opvallend veel verwijzingen naar weesboeken, meer dan naar andere categorieën documenten, de stadsrekeningen zelf buiten beschouwing gelaten. Net voor deze documenten en analoog met de stadsrekeningen schakelt men opvallend laat over op papier.

De Weeskamer kan worden beschouwd als een lager rechtslichaam, dat alle zaken behartigde die de Brugse wezen aanbelangden. Ze bestond uit twee schepenen, een raadslid-overziener en een pensionaris-griffier.¹³⁰ De twee schepenen waren de oppervoogden en verantwoordelijk voor de jaarlijkse rekening van de wezen en het beheer van de weesgelden. Oorspronkelijk belandde het weesgeld integraal in de stadskas. Jaarlijks werd rente uitbetaald aan de voogden die door de stad over de wezen werden aangesteld. Eens de volwassenheid bereikt of voor buitengewone uitgaven konden wezen hun bezit geheel of gedeeltelijk terugvorderen. Zodoende was dit wezengeld slechts een virtueel spijzen van de stadskas, en werd in feite een steeds grotere schuldenlast opgebouwd. Vanaf het begin van de 14de eeuw verplichtte men de voogden ertoe zelf de kapitalen van de wezen te beleggen. Wel bleef de Weeskamer de oppervoogdij dragen. De stad kreeg de wezenpenningen toch nog in handen via leningen die met bepaalde weeskinderen werden aangegaan en door renteverkoop. Opnieuw werd een intrest uitgekeerd. Vele weesgelden werden omgezet in lijfrenten. De jaarlijkse vergoedingen werden naarmate de financiële toestand van de stad het toeliet, en volgens de behoeften, uitgekeerd. De jaarlijkse uitbetalingen werden verdeeld onder twee betaaldagen per jaar: op Kerstdag en Sint-Jan-de-Doper. De weesboeken werden opgesteld door de twee schepenen en op schrift gesteld door de stadspensionaris-griffier. Het staat vast dat deze op

---

130 VANDEWALLE (A.), *Beknopte inventaris van het Stadsarchief van Brugge, deel I: Oud Archief*, (Brugse Geschiedbronnen, 8), Brugge, 1979, p.95.

het einde van de 14de eeuw vast verbonden was aan de Weeskamer.¹³¹ Deze specifieke full-time aanstelling en de strikte functiebeschrijving van de klerk was in het begin van de 14de eeuw nog niet aan de orde. Een raadslid ‘overzag’ en controleerde de weesboeken.¹³²

De overgang van perkament naar papier als schrijfstof om de weesboeken te materialiseren, kunnen we echter niet precies plaatsen. Een lacune in het bronnenmateriaal zorgt ervoor dat net de overgangsjaren niet kunnen belicht worden. Tussen het perkamenten weesboek van 1355-58 en het papieren renteboek van de wezen, anno 1391, gaapt een leemte van meer dan dertig jaar. Op de koop toe zijn de uitgavenposten in de stadsrekeningen, waarop we ons in volgende instantie wilden beroepen, net voor deze periode heel summier en beknopt opgesteld. Niettemin kan de leemte wat worden geminimaliseerd. Vanaf de stadsrekening van 1309, en uiteraard ook nog na 1358, worden onkosten vermeld voor de aankoop van beschrijfstof ter vervaardiging van een weesboek. Meestal staan deze vermeldingen echter niet apart, maar worden samen met de uitgaven voor beschrijfstof voor de stadsrekening in één post geplaatst.¹³³ Helaas zal, althans wat de weesboeken betreft, altijd een lacune blijven bestaan, die net de overgangsperiode van perkament naar papier beslaat.

Het wordt duidelijk dat men op zijn minst tot het rekenjaar 1374-75 heeft vastgehouden aan het perkament. Toen werd nog “*froncine ghebesicht... ten kleinen weeseboukelkine*”.¹³⁴ De eerstvolgende vermelding van een weesboek wordt pas in de rekening van 1394-95 aangetroffen.¹³⁵ Er wordt een bedrag uitgegeven om een klein weesboek te beschrijven. Er wordt echter niet expliciet vermeld welke beschrijfstof werd gebruikt. Spiegelend aan de context zou men gemakkelijk tot het besluit kunnen komen dat hier nog steeds om perkament gaat.

---

131 SAB, St.Rek. 1397-98, f. 96v: “*Jacop den Verse, clerc van weesen...*”.

132 MARÉCHAL (J.), Het weezengeld in de Brugsche stadsfinanciën van de middeleeuwen, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 82, 1939, p.29.

133 Hier wordt reeds de samenhang met de stadsrekeningen duidelijk. De weesboeken worden op dezelfde hoogte, op hetzelfde niveau geplaatst als de stadsrekeningen. Voorbeelden daarvan treffen we aan in de jaren 1346-47, 1357-58, 1358-59, 1366-67, 1367-68, 1369-70, 1370-71, 1371-72, 1374-75, 1394-95.

134 SAB, St.Rek. 1374-75, f. 74v.

135 SAB, St.Rek. 1394-95, f. 84r.

Andere boeken die dezelfde persoon beschreef waren van perkament en vermeld in dezelfde uitgavenpost. Het tegendeel is echter waar. In de rekening van het volgende boekjaar, 1395-96, werd opnieuw een uitgave voor het beschrijven van weesboeken vermeld.¹³⁶ In een andere uitgavenpost, iets verder in de rekening, wordt de aankoop genoteerd van de beschrijfstof nodig voor het weesboek, nl. papier. Dit wordt tevens bevestigd door vergelijking met de betreffende archiefstukken van deze periode, de weesboeken van het einde van de 14de eeuw. Deze omvangrijke registers bestaan volledig uit papier. Vanaf rekenjaar 1395-96 wordt expliciet vermeld dat grote papieren boeken werden aangekocht om als weesboek te worden gebruikt.

Er mag dus aangenomen worden dat de overgang naar een nieuwe beschrijfstof in de Weeskamer zich voordeed in dezelfde periode als bij de stadsrekeningen, begin de jaren 80 van de 14de eeuw. De stadsrekeningen zijn na enkele jaren weer op perkament overgeschakeld, de weesboeken bleven in papier.

Men moet ermee rekening houden dat verscheidene soorten weesboeken bestonden. We benoemden ze alle samen tot de categorie 'weesboeken' omdat er, wat keuze of gebruik van beschrijfstof betreft, geen onderscheid af te leiden valt. Uiteraard zijn er inhoudelijke en andere vormelijke verschillen, maar toch zijn de diverse documenten tamelijk analoog. Vooreerst zijn er de grote weesboeken.¹³⁷ Zij bevatten een namenlijst van de weeskinderen, met naast iedere naam het bedrag van de wezenschuld en de betalingen binnen het jaar, en tevens de erf- en lijfrenten.¹³⁸ Daarnaast bestaan ook kleine weesboekjes, handboeken van uitgaven voor erf-, lijf-, en wezenrenten. Deze handboekjes werden gehanteerd tijdens de zittingen van de Weeskamer, met het oog op de betalingen op Kerstdag en St.-Jansdag.¹³⁹ Vervolgens is er sprake van de registers van weesgoederen. Deze werden per zestendeel te boek gesteld. In de jaren 1395-96 en 1397-98 zijn daarvoor respectievelijk drie en zes papieren boeken aangekocht. Slechts één van deze negen registers van voor 1400 is

---

136 SAB, St.Rek. 1395-96, f. 78v-79r.

137 SAB, Reeks 216: Annexe bescheiden: Weesboek 1340-41, 1354, 1355-58 en Reeks 224: Weesboeken 1332, 1333, 1334, 1336, 1337-39, 1347-49. Deze boeken dateren echter alle van voor 1375 en zijn bijgevolg nog van perkament.

138 MARÉCHAL (J.), *Het weezengeld...*, p. 28-29.

139 MARÉCHAL (J.), *Het weezengeld...*, p. 30.

bewaard gebleven, namelijk dat van het St.-Niklaas-zestendeel, dat dateert uit 1398. Het gaat hier om zeer lijvige registers. Meteen krijgen we hier ook meer inzicht in de prijs - kwantiteit verhouding. Het register telt 217 ff., A3-formaat, ingebonden in een band, en heeft 8 lb. par. gekost. De registers van weesgoederen zijn geen fenomeen dat ontstaan is op het einde van de 14de eeuw. In 1340-41 werden al grote sommen gespendeerd voor boeken waar men de weesgoederen in beschreef, de boeken bestonden toen nog uit perkament. Er wordt slechts vermelding gemaakt van één boek, de weesgoederen werden nog niet per zestendeel bijgehouden maar voor de gehele stad in het ene register opgetekend.

Het Brugse stadsarchief bezit nog enkele andere stukken met betrekking tot de Weeskamer. Voor de periode 1290-1300 zijn zeven perkamenten rollen bewaard die 'wezengelden' behandelen. Deze rekeningen zijn opgemaakt door de burgemeesters, die tegelijk ook de hoedanigheid van oppervoogd hadden, toen de bedragen van de wezen nog rechtstreeks in de stadskas werden gestort. De stad keerde er jaarlijks renten voor uit. Voor het einde van de 14de eeuw is een register van voogdijschappen bewaard. Alle voogden werden erin opgesomd, met vermelding van wie ze voogd waren.

Het merendeel van de documenten betreffende het beheer van de goederen en financiën en het 'welzijn' van de wezen is van financiële aard: renteboeken, rekeningen,... De registers van wezengoederen en van voogdijschappen hebben eerder een juridische inslag. Aangezien de documenten voortvloeien uit dezelfde Weeskamer, en er een gelijklopende evolutie in gebruik van beschrijfstoffen merkbaar is die identiek dateerbaar is, is deze opdeling hier weinig relevant.¹⁴⁰

Stadsrekeningen

De reeks Brugse stadsrekeningen is een van de verst in tijd teruggaande en meest volledige rekeningenreeksen die er bestaan. De reeks spreidt zich uit van 1281 tot 1794, met slechts één grote lacune, van

---

140 Voor meer info over de Brugse wezen: MARÉCHAL (J.), *Het weezengeld...*, p. 1-41 en DANNEEL (M.), *De Brugse wezenboeken als bron. Mogelijkheden en beperkingen*, in: DAELEMANS (F.) (red.), *Bronnen voor de geschiedenis van de materiële cultuur: staten van goed en testamenten*, dl. II, Brussel, 1988, p. 31-50.

1319 tot 1331. Reeds voor 1281 was men begonnen stelselmatig een jaarlijkse rekening op te stellen. In 1280 werd het Brugse belfort, waar het stedelijk archief was opgeslagen, geteisterd door een brand. Het hele archief, voor zover daar al sprake van was, inclusief de eerste stadsrekeningen, ging verloren.¹⁴¹

De registers van de stadsrekeningen werden vervaardigd in drievoud. Een exemplaar was bestemd voor de vorstelijke commissarissen, de controleurs van de rekeningen, de twee andere exemplaren voor de stad zelf.¹⁴² Men schreef de rekeningen op perkament tot 1625, toen schakelde men pas over op papier. Een uitzondering zijn de jaren 1381 tot en met 1392, waarvan de rekeningen op papier zijn opgesteld. Waarom men voor deze korte periode op papier is overgestapt, blijft duister. Niet toevallig hebben de weesboeken, of algemener: de documenten uitgaande van de Weeskamer, in dezelfde periode de overgang gemaakt naar papier. Frappant is dat net op hetzelfde ogenblik de Gentse stadsrekening uitzonderlijk in papier is. Mogelijk hadden de Gentenaren het voorbeeld van Brugge gezien en wilden het 'uitproberen'.

De redenen voor een overschakeling op een andere beschrijfstof kunnen heel divers zijn: concurrentiële prijzen, persoonlijke voorkeur van de gebruiker - hier de stadsklerk -, invloed van een handelaar in het stadsbestuur, reclamecampagne van handelaars, perkament-schaarste door het aanbod dat de stijgende vraag niet meer kon volgen,...

Als belangrijkste reden voor de overschakeling van perkament naar papier wordt het prijsverschil aangehaald. Perkament zou te duur geworden zijn en men zou een goedkoper vervangproduct geschikt bevonden hebben. Maar als de prijs reden voor de voorkeur voor papier geweest zou zijn, waarom is men dan opnieuw overgeschakeld op perkament, en dit nog meer dan twee eeuwen lang? En waarom enkel voor de stadsrekeningen en niet voor bijvoorbeeld de weesboeken of andere documenten?

Febvre en Martin stellen dat de prijs van perkament nagenoeg constant bleef door de eeuwen heen.¹⁴³ Die uitspraak is inderdaad juist

---

141 VAN HOUTTE (J.A.), *De geschiedenis van Brugge...*, p. 325.

142 PREVENIER (W.), *Quelques aspects des comptes communaux...*, p. 117.

143 FEBVRE (L.) et MARTIN (H.-J.), *L'apparition du livre*, Paris, 1958, p. 5.

voor wat de eerste helft van de 14de eeuw betreft. Enkele pieken of dalen uitgezonderd schommelen de kosten van het perkament voor de stadsrekeningen tussen 7 en 8 lb. Vanaf de jaren '40 begint hierin verandering te komen. De onkosten voor de stadsrekening stijgen exponentieel en deze evolutie krijgt enkel een kleine terugval gedurende de jaren 80 van de 14de eeuw, net wanneer de rekeningen op papier zijn geschreven.

Deze vaststellingen moeten echter worden genuanceerd. Hierboven was sprake van nominale prijzen. Om de kosten tot een reële prijs te herleiden, onafhankelijk van muntschommelingen en gelinkt aan de levensduurte, kunnen we de prijzen van de beschrijfstoffen vastpinnen op de graanprijzen voor dezelfde periode. Naast enkele pieken die te verwaarlozen zijn, merken we nu toch een verlenging van de constante prijs van perkament, van midden 14de eeuw tot circa 1375. Na deze datum stijgt de prijs gestaag. Midden jaren 80, toen papier werd gebruikt, waren de kosten voor de stadsrekeningen lager dan ooit tevoren. Op het einde van de jaren 80 krijgt men een constante stijging van de kosten voor de stadsrekening, om begin de negentiger jaren alweer de perkamentprijs van 1380 te zijn voorbij gehold en eind 14de eeuw quasi verdubbeld te zijn.¹⁴⁴ Rond 1400 kostten drie perkamenten registers het equivalent van 20 liter graan, in 1385 kostten drie papieren registers evenveel als 5 liter graan, dus slechts een kwart van die prijs.¹⁴⁵

De reden voor een overgang van perkament naar papier voor de Brugse stadsrekeningen ligt dus voor de hand. Op het einde van de jaren 1370 werd het perkament te duur en schakelde men over op papier, dat de helft goedkoper was. Minder evident is te verklaren waarom men na een tiental jaar opnieuw de voorkeur gaf aan perkament. Op het einde van de jaren 80 steeg de prijs van het papier gestaag. Opmerkenswaard is dat de nominale prijs voor het aangekochte perkament voor de jaren 1392-93 en 1393-94 (vlak na de overschakeling van papier op perkament) lager is dan de papierprijzen

---

144 Voor grafieken die uitgebreider het geheel verduidelijken, zie: P. SANTY, *Papier hier, De introductie...*, Bijlagen.

145 Berekend op basis van de Brugse graanprijzen als vermeld in C. VERLINDEN en E. SCHOLLIERS (eds.), *Documenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant. Deel II (XIVe-XIXe eeuw)*, A. Vlaanderen, Brugge, 1965.

van de twee voorgaande jaren. Dit is echter een ietwat vertekend beeld want deze twee jaren waren gecombineerd met uitgaven voor papier tijdens het jaar en dienen dus wat lager te liggen. Toch lijkt het, als we vergelijken met de kosten voor de laatste vijf jaar van de 14de eeuw, alsof de kosten voor perkament deze eerste twee jaren van de nieuwe periode van perkamentgebruik kunstmatig naar beneden gehaald werden, tot ze de papierprijs benaderden, om toch concurrerend te kunnen zijn. Als de doorslaggevende reden voor de keuze van een soort beschrijfstof de prijs is, is dit inderdaad de goede manier om als perkamenthandelaar je klant te overhalen weer perkament te gebruiken. Het staat immers vast dat bepaalde handelaars in beschrijfstoffen in het stadsbestuur zetelden, en het is evident dat die in zulke gevallen hun eigen zaakjes behartigden.¹⁴⁶

Overige documenten van de Brugse stadsadministratie

De documenten van de Brugse stadsadministratie, daterend van voor 1400, kunnen (weliswaar ietwat kunstmatig) opgesplitst worden in twee grote delen: de stukken die door Gilliodts-Van Severen bij het fonds Politieke Charters ingedeeld zijn, vaak losse stukken, en de overige documenten: registers en banden, waarvan we de twee belangrijkste en omvangrijkste reeksen, de weesboeken en de stadsrekeningen, al hebben besproken.

De verzameling Politieke Charters bevat talloze documenten van juridische aard, zoals akten, oorkonden, privilegies, etc., die volgens de opstellingscode in perkament moesten worden opgesteld om als legitiem te worden beschouwd. Slechts vijftien van de ongeveer 1350 documenten in de verzameling Politieke Charters zijn op papier vastgelegd. Papier wordt dus quasi niet aangetroffen, tenzij in enkele uitzonderlijke gevallen, in documenten die eerder een uitzondering vormen in het fonds der Politieke Charters.

Zo zijn er onder meer enkele documenten met een juridische inslag, maar die geen fundamenteel juridisch belang hebben, zoals: uitgebreide informatie of toelichting bij bijvoorbeeld een schip, een inventaris van in beslaggenomen goederen, omschrijving van een

---

146 cf. infra. p. 247 e.v.

nieuw grondbezit, lijst met bannelingen,... Al deze documenten hebben geen rol van primair belang gehad, maar zijn aanvullingen of toelichtingen geweest die bij andere documenten hoorden.¹⁴⁷ Er moeten andere, strikt juridische documenten zijn geweest die gelijktijdig opgemaakt werden omtrent hetzelfde 'dossier', dezelfde zaak. Daarmee doelen we specifiek op vonnissen, geveld door de schepenbank in de Kamer of de Vierschaar over de inbeslagname en de verbanningen, of aktes van aankoop of bezetting van nieuwe gronden,...

Al vanaf het begin van de 14de eeuw gebruikte men te Brugge papier voor de ontwerpfase van oorkonden en akten. We troffen twee minuten aan uit 1307, van oorkonden waarin Brugge privileges verleent en vernieuwt aan Duitse kooplui.¹⁴⁸

Anderzijds bevat de reeks Politieke Charters nog enkele afschriften en kopieën in papier, eveneens in verband met de privileges betreffende Duitse kooplui (1307-08)¹⁴⁹, en later de Duitse Hanze (1358-59)¹⁵⁰. In 1306 maakte men afschriften van stukken die nodig waren in een proces van Brugge tegen de bisschop van Doornik.¹⁵¹ Het vroegste papieren afschrift is een notariële akte van 1289.¹⁵² Uitgaven voor papier bedoeld voor afschriften, kopieën en minuten worden nooit vermeld in de stadsrekeningen. Dit was ook van geen belang. Het kaderde in de uitgave voor "*papiere bin den jare*". Vermoedelijk beslaat deze uitgavenpost volledig de papiervoorziening voor deze losse, vergankelijke documenten. Wanneer immers papier voor een boek of register benodigd was, werd dit al ingebonden kant en klaar aangekocht.¹⁵³ De formulering "*papiere bin den jare*", gebruikt om jaarlijks los papierverbruik voor de stadsklerken aan te duiden, wordt eveneens aangetroffen bij perkamantaankoop. Perkament "*binden jare*" zou dus ook voor losse stukken dienen, uiteraard met een meer

---

147 Om de leesbaarheid niet te storen zullen we in verdere uiteenzettingen de term 'randdocumenten' hanteren.

148 SAB, Pol.Ch., 1ste reeks, 222 en 223.

149 SAB, Pol.Ch., 1ste reeks, 224 en 236.

150 SAB, Pol.Ch., 1ste reeks, 528.

151 SAB, Pol.Ch., 1ste reeks, 219,3.

152 SAB, Pol.Ch., 1ste reeks, 46bis. Dit is het oudste stuk papier dat we in het Brugse stadsarchief hebben aangetroffen.

153 Daarvan getuigen het opvallend groot aantal vermeldingen in de stadsrekeningen van aankoop van een of meerdere papieren boeken, aankoop van los papier treffen we heel wat minder aan.

uitgebreid gebruiksterrein, zowel voor officiële documenten, oorkonden, akten, briefwisseling,... als voor minuten of afschriften of 'randdocumenten'. Hoewel voor deze laatste groep sinds het begin van de 14de eeuw reeds papier werd gebruikt, was dit toch nog niet legio. Papier "*binden jare*", "*ter steide boef*" of "*upt Ghiselhuus*" komt al voor in de rekening van 1307-08, maar wordt pas op regelmatige basis aangekocht vanaf het derde decennium van de 14de eeuw. "*Fronchine*" wordt reeds vanaf 1280 los aangekocht. Men mag ook het verschil in bewaarkans tussen perkament en papier niet uit het oog verliezen.

De verzameling Politieke Charters bevat meerdere stukken die er niet of amper thuishoren. Daarmee doelen we op deze 'randdocumenten' die we hebben besproken. Bij een inbeslagname van schepen met koopwaar bedoeld voor Engeland, werd een inventaris van die koopwaar opgesteld.¹⁵⁴ Deze bron is ontstaan op een juridische basis maar moet in se als een economische bron gecatalogeerd worden. Ze werd niet gebruikt om recht af te dwingen, maar om ervoor te zorgen dat de koopwaar samenbleef, niet werd gestolen of weggehaald en vooral om de waarde ervan te schatten.

Ook bij kwitanties van uitkeringen van soldij is het juridische aspect eigenlijk ver te zoeken.¹⁵⁵ Idem voor een document over terugbetaling van een lening of informatie omtrent geleende gelden voor een schip. Deze documenten zijn van economisch-financiële en boekhoudkundige aard, maar vermits het doorgaans om losse stukken gaat zijn ze in het fonds Politieke Charters verzeild geraakt.

Van de vijftien stukken papier aanwezig in het fonds zitten er dus vier, de economisch-financiële, niet op hun plaats. Twee andere documenten gaan niet uit van de Brugse administratie, maar zijn hertogelijke brieven.¹⁵⁶ De zeven oudste stukken, hierboven reeds aangehaald, zijn geen officiële documenten, maar afschriften of stukken ter voorbereiding van de officiële documenten, waaraan rechtsgeldigheid gegeven wordt. De drie overblijvende juridische documenten horen evenmin thuis in de charterverzameling. Het betreft een beschrijving van gekochte gronden om er het kanaal 'de Nieuwe Leie' doorheen

---

154 SAB, Pol.Ch., 1ste reeks, 616.

155 SAB, Pol.Ch., 1ste reeks, 677.

156 SAB, Pol.Ch., 1ste reeks, 1ste supplement, 1326 en 2de supplement, 19.

te graven (1400). Dit is een document dat eigenlijk verband houdt met openbare werken, wat onder de bevoegdheid staat van de tresprie.¹⁵⁷ Een bannelingenlijst en een geding van verzuimde leenplichten zijn eigenlijk procesdossiers van zaken die voor de schepensbank gevoerd werden en hadden zodoende in dat deel van het archief moeten worden geplaatst.¹⁵⁸

Veel van het papier van de stukken in de reeks Politieke Charters is heel slecht bewaard gebleven. De oudste stukken zijn van een minderwaardige kwaliteit en sponzig. Veel documenten zijn deels onleesbaar geworden, enerzijds door vochtschade die dan ook roest veroorzaakte, anderzijds doordat het papier belaagd werd door ongedierte. Naar hoeveel documenten (vooral papier, maar eveneens perkament) op deze manier verloren zijn gegaan hebben we enkel het raden.

De charterverzameling is vooral politiek en normerend-juridisch van aard. Als we die buiten beschouwing laten, vallen de overige documenten van de Brugse administratie (registers en banden) te categoriseren in drie grote rubrieken: uitvoerend-bestuurlijke documenten, juridische of rechterlijke documenten, en financiële of boekhoudkundige documenten. Deze laatste categorie is veruit de grootste, of genuanceerder: de soort waarvan het grootste aantal stukken tot op vandaag zijn bewaard. Ze bevat onder meer de reeds besproken stadsrekeningen en de weesboeken en renteboeken van wezen.¹⁵⁹ Deze documenten hebben we echter apart beschouwd, omdat ze veel te belangrijk waren om zomaar als doorsnee financieel document te worden aanzien. Een stadsrekening ter verantwoording van het financiële beleid van de stad kan men niet op dezelfde hoogte plaatsen als een rekening van de Oude Halle of bijvoorbeeld een rekening met jaarlijkse onkosten van deze of gene stadsclerk. Deze laatste werden tenslotte toch meestal samengevat in passende rubrieken in de stadsrekening, ze waren de onkostennota's op basis waarvan de stadsrekening jaarlijks werd samengesteld. De stadsrekeningen beschouwen we op die manier als een verheven soort, een hogere klasse van rekeningen, die veel belangrijker werd geacht dan de kleinere onkostenreke-

---

157 SAB, Pol.Ch., 1ste reeks, 675 en 870.

158 SAB, Pol.Ch., 1ste reeks, 2de supplement, 6 en 16.

159 De registers van weesgoederen en voogdijschap zijn eerder juridisch van aard, uitgevaardigd door de Weeskamer, die tenslotte een rechtslichaam was.

ningetjes, en hierin zit mogelijk ook de reden vervat waardoor ook langere tijd aan perkament werd vastgehouden.

Wederom zijn er de twee benaderingswijzen: vanuit het hedendaags bewaard archiefmateriaal en vanuit de aankoopvermeldingen in de stadsrekeningen. Het is evident dat we voor deze twee benaderingswijzen heel uiteenlopende resultaten krijgen. Wat vandaag in de archiefdepots rust, is slechts een fractie van hetgeen ooit in de Brugse administratie ontstond. Bewaring van de onkostennota's was immers geen prioriteit meer nadat die in de stadsrekeningen genoteerd waren. En aangezien de overlevingskansen voor perkament groter zijn dan voor papier, geeft deze benaderingswijze een vertekend beeld ten voordele van perkament.

De stadsrekeningen zelf geven ook een vertekend beeld. Ze stellen gebruik van papier rooskleuriger voor dan het in werkelijkheid was. Als we enkel de passages beschouwen waar het gebruiksdoel wordt toegelicht, merken we dat veel papier werd gebruikt. De verklaring daarvoor is dat reeds volledige papierboeken werden aangekocht, waarvan het gebruikt werd gespecificeerd. Perkament dat aangekocht werd, werd geleverd per dozijn huiden, waaruit men vervolgens zelf een boek moest vervaardigen en prepareren.¹⁶⁰ Over het gebruiksdoel van dit perkament wordt echter geen toelichting gegeven.

We proberen vanuit het archief de documenten te belichten die in de stadsrekening niet gespecificeerd worden, en vanuit de stadsrekeningen de documenten weer tot leven te wekken die in de loop der tijden verloren zijn gegaan. Als we ons op de overgebleven documenten baseren, kunnen we afleiden dat voor de rekeningen, de financiële documenten, zeker tot 1338, perkament werd gebruikt. In 1340 krijgen we met het register van de 'heervaerden' het eerste materiële bewijs van het gebruik van papier voor een rekening.¹⁶¹ De volgende documenten van financiële aard vinden we slechts in 1383. Vanaf dan zijn de 'pointingboeken'¹⁶² en andere rekeningen allemaal op papier,

---

160 Perkament kreeg meestal de benaming "*fronchine*", de hoeveelheid werd uitgedrukt in "*dosinen*".

161 SAB, Reeks 216, Annexe bescheiden: Register van de Heervaerden.

162 "*Pointinghe*" was de benaming voor een bijkomende belasting in tijden van oorlog of troebelen, wanneer de stad op korte termijn supplementaire inkomsten nodig had. Oorspronkelijk waren deze "*pointinghen*" gedwongen leningen, die gradueel bepaald werden onder de meest goeuden in de stad. Omdat deze ech-

behalve een perkamenten register met stadsschulden uit 1396.¹⁶³

De stadsrekeningen geven ons een totaal ander beeld. We treffen eveneens de rekening van de 'heerwaarden' aan in 1340. Er moet ook nog een stuk in perkament hebben bij gehoord, de uitgavenpost vermeldt beide beschrijfstoffen. Naast dit vroegste papieren register van financiële aard dat we hebben aangetroffen in het archief, vinden we in de stadsrekeningen voor een nog veel eerdere datum uitgaven voor papier, dat gebruikt werd "*t'onsen ontfanc ende onse hute gheven*", in 1309-10. Andere rekeningen van voor de grote lacune waren er enkel in perkament: een rekening van een stadsklerk Jan de Scrivere, een hal-lerekening, verteer van de ambachten, verlies van schepen,... Na 1340 zijn alle rekeningen of documenten met een financiële inslag van papier, tenzij het reeds vermelde perkamenten register van de stadsschulden.

De grote overgang naar een definitief gebruik van papier voor documenten van financiële aard en van secundair belang vond plaats rond 1340. Reeds lang daarvoor had papier echter zijn intrede gedaan op de schrijftafels van de stadsklerken, en in de tresorie die tenslotte het financiële hart was van het Brugse stadsbestuur. Er zijn eveneens bewijzen dat papier er frequent werd gebruikt: vanaf 1342 treffen we in de stadsrekening afzonderlijke uitgaven aan voor papier gebruikt "*ter tresorie*".

Wat documenten van bestuurlijke aard betreft, hebben we enkel gebruik van papier genoteerd, en geen perkament aangetroffen. De hoeveelheid documenten is echter zeer klein. Twee registers van wetsvernieuwingen zijn de enige bestuurlijke documenten die ons zijn overgeleverd voor de periode voor 1400.¹⁶⁴ Men gebruikte er reeds papier voor in 1363. Andere documenten die men enkel kent uit de stadsrekeningen en waarvan enkel de jongere versies van na 1400 bewaard bleven zijn een poortersboek uit 1354¹⁶⁵ en drie boeken om "*scommuuns goed in te scrivene*" (1342-46)¹⁶⁶.

---

ter zelden werden terugbetaald, veranderde de verplichte lening al vlug vanzelf in een directe belasting. De "*pointinghen*" werden geïnd en geïnventariseerd per zes-tendeel. DE ROOVER (R.), *Les comptes communaux...*, p. 91.

163 SAB, Reeks 278, Stadsschulden.

164 SAB, Reeks 114, Wetsvernieuwingen: 1363-72 en 1397-1421.

165 Wat nu nog bewaard is van poortersboeken stamt ten vroegste uit de 15de eeuw, en wordt bewaard in Reeks 130. SAB, St.Rek. 1355-56: f.127r.

166 Dit zijn registers van verpachtingen van accijnzen, rechten en eigendommen van de stad, zoals later bewaard in reeks 127. SAB, St.Rek. 1342-43: f.119r en 1345-46: f.126v.

Het belangrijkste deel van het Oud Archief op het stadsarchief te Brugge bestaat uit documenten die afkomstig zijn van rechtspleging. In de pre-15de-eeuwse periode is dit echter niet het geval, slechts weinig juridische documenten zijn bewaard gebleven. Van de Vierschaar en de Kamer zijn voor de burgerlijke rechtspraak geen documenten van voor 1400 bewaard, enkel documenten van de deelmannen en van de Weeskamer, twee ondergeschikte rechtslichamen. De Keure van 1306 met aanvullingen van de deelmannen, dateert van 1370, een deel is van perkament, een ander deel van papier. Voor het papieren deel vergist Gilliodts-Van Severen zich als hij het dateert op de datum van 1306.¹⁶⁷ Het papier dateert van na 1361. Het vertoont immers fijne zeefflijnen, die in combinatie met het betreffende watermerk enkel voorkomen na 1361.¹⁶⁸ Het papier moet dus iets voor 1370 worden gedateerd, wanneer de Keure werd aangevuld. De Weeskamer leverde lijsten van voogden over en registers van weesgoederen, per zestendeel. Deze documenten dateren van het einde van de 14de eeuw en zijn op papier. De stadsrekeningen vertellen ons dat deze documenten in 1340 nog uit perkament bestonden, in 1395 en later zijn er uitgaven voor papier.

De meeste procesdossiers waren wellicht van papier. Voor onze tijdsafbakening komt slechts een dossier uit 1390 in aanmerking.¹⁶⁹ Vanaf 1390 vermelden de stadsrekeningen ook expliciet uitgaven voor papier voor klerken van de schepenkamer en de Vierschaar.¹⁷⁰ Documenten van de Donkere Kamer zijn de enige van criminele rechtspraak die bewaard zijn voor 1400.¹⁷¹ Die werden behandeld door de Vierschaar. De Donkere Kamer was het gedeelte van de gevangenis bestemd voor gevangenen wegens schulden. De documenten bleven lange tijd op perkament opgesteld. De twee documenten die nog zijn bewaard (1315, 1390) zijn beide van perkament.

Uit de stadsrekeningen blijkt dat voor juridische documenten ook al snel papier werd benut. In 1340 doet men reeds uitgaven om papier “*daer wi ons dinghen in screven*”, eveneens werd er perkament voor

---

167 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, I, p. 274.

168 BRIQUET (C.M.), *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, Genève, 1907, I, p. 44-45.

169 SAB, Reeks 179, Procesdossiers.

170 SAB, St.Rek. 1390-91: f.106v.

171 SAB, Reeks 196, Donkere Kamer.

aangekocht. Vanaf 1341 zijn alle juridische documenten op papier, behalve vonnissenboeken, die voor de jaren 1390 en 1394 op perkament geschreven zijn. Nochtans gebruikte men papier voor de vonnisboeken van 1384 en 1395. In 1394 is er vermelding dat er een vonnisboek in papier was en het op perkament moest worden gekopieerd, om ook nog stukken van de Oosterlingen in te schrijven.¹⁷² Wel werd een verschil gemaakt tussen "*bouc van den vonnissen*" en "*daghelix boek van den camere*". Dit "*daghelix bouc van den camere*" slaat op een soort minuut waarin bij elke zitting het verslag of vonnis van verscheidene rechtszaken werd genoteerd. Na onbepaalde tijd, niet jaarlijks, waarschijnlijk wanneer de behandelde zaken volledig waren afgehandeld, werd het dagelijkse papieren notitieboek overgeschreven in het net, een vonnisboek op perkament.¹⁷³ Dit gebruik van papieren klad- en perkamenten net-vonnissenboeken, waarvan archiefstukken slechts getuigen vanaf 1439¹⁷⁴, voor de minuutboeken, en vanaf 1473¹⁷⁵, voor de vonnisboeken, gaat terug tot minstens 1384.

Het papier bedoeld om juridische documenten op te noteren, wordt slechts apart in de stadsrekeningen opgetekend vanaf 1390. Voor deze datum werden de uitgaven vervat in zeer algemene posten: 'voor clerken', 'voor gebruik op "*Ghiselhuus ende elre*". Lang werd hierin vastgehouden aan perkament, pas vanaf boekjaar 1359-60 verschijnt de combinatie perkament-papier en pas vanaf 1390, met de expliciete vermelding voor gebruik, enkel papier. Deze algemene posten van voor 1390 bevatten uiteraard ook beschrijfstoffen voor andere gebruiksdoelen. De reden waarom zolang aan perkament werd vastgehouden in dergelijke algemene posten is omdat daar ook de uitgaven voor perkament voor oorkonden en officiële correspondentie in zat vervat.

---

172 SAB, St.Rek. 1394-95: f. 80r.

173 Deze dagelijkse minuutboeken komen overeen met de latere 'Memorialen van de Kamer', in het Brugse stadsarchief geïnventariseerd onder de reeks 164. De perkamenten officiële eindexemplaren moeten vergelijkbaar zijn met wat nu de reeks 'Civiele Sententiën' heet, reeks 165. Zie VANDEWALLE (A), *Beknopte inventaris...*, p. 85.

174 SAB, Reeks 164, Memoriaal van de Kamer.

175 SAB, Reeks 165, Civiele Sententiën van de Kamer.

Aankoopstrategie

Een van de doelstellingen van voorliggend onderzoek was na te gaan van welke aankoopstrategie de stad uitging. Hoe kocht men het papier aan, door wie werd het aangekocht, hield men een voorraad of reserve achter de hand?

Het staat vast dat de stadsrekeningen gedurende de 14de eeuw evolueren naar een vorm van samenvatting van alle kleine rekeningen en kwitanties die er hebben bestaan.¹⁷⁶ Dit bewijst het gebruik van de formulering: “*bin desen jare*”. Papier of perkament werd gedurende het hele jaar aangekocht door een bepaalde persoon, werkend voor een dienst, en bij het jaarlijkse opstellen van de stadsrekening diende die zijn rekening in met de uitgaven en onkosten die hij gedurende dat jaar had gemaakt. De som van de uitgaven voor elk item apart werd samengeteld en zo in de stadsrekening opgenomen. Voor bepaalde periodes ging men daarin nog verder en telde men de uitgaven voor verschillende items, papier en perkament, van verschillende personen samen, zelfs zonder enige vermelding van de gebruiker of het gebruiksdoel.¹⁷⁷

Het waren dus de klerken persoonlijk, niet de dienst waar ze werkten of de stad in het algemeen die het papier of perkament aankochten. Er werd geen papier aangekocht door een soort ‘centrale verdelers’ binnen de stadsadministratie. De stad zelf kocht geen beschrijfstoffen aan en kon bijgevolg ook geen voorraad of reserve aanleggen waaruit elkeen kon putten.¹⁷⁸ Het bedrag dat de stadsklerken voor hun aankopen neertelden, moesten ze voorschieten en kregen dit pas later door de stadskas terugbetaald. In se zijn de passages in de stadsrekeningen vermeldingen wat de stad nog schuldig was aan deze personen. Het is niet steeds even duidelijk of reeds aan die schuld is voldaan op het moment dat de stadsrekening werd afgesloten.¹⁷⁹ Van

---

176 DE ROOVER (R.), Les comptes communaux et la comptabilité communale à Bruges au XIVe siècle, in: *Financiën en boekhouding der steden van de XIIIe tot de XVIe eeuw. Internationaal Colloquium. Blankenberge 6-9-IX-1962. Handelingen* (Pro Civitate, Historische Uitgaven, 7), Brussel, 1964, p. 93.

177 SAB, St.Rek. 1365-66 t.e.m. 1369-70.

178 Op deze manier kunnen we ook afleiden dat het papier reeds een ‘common good’ geworden is. Het ontbreken van een stock of voorraad bij de stadsadministratie wijst op een directe verkrijgbaarheid van het product.

179 DE ROOVER (R.), Les comptes communaux..., p. 103-104.

deze kwitanties en kleinere of deelrekeningen bleef helaas bijna niets bewaard. Enkele kwitanties bevinden zich in het fonds Politieke Charters, deels in papier, deels in perkament, onder meer voor soldij-uitkeringen.¹⁸⁰ Met deze kwitanties of deelrekeningen hadden we uiteraard een veel gedetailleerder beeld gekregen op het gebruik van papier en perkament.

J. Dhondt wees in de conclusie van het verslag van het colloquium te Blankenberge al op de rekening van militaire uitgaven: het register van de "*Heerværden*" uit 1341.¹⁸¹ Het lijvige register bestaat volledig uit papier. Dit 'equivalent van een voorlopige rekening' was bestemd om uiteindelijk in de algemene rekening geïntegreerd te worden. Het register vormde een uitzondering op de regel wat betreft omvang, volume en uitgebreidheid. Het exceptionele aspect heeft er wellicht voor gezorgd dat dit document bewaard bleef, in tegenstelling tot de vele andere en kleinere deelrekeningen, die verloren zijn gegaan. Dit is eveneens af te leiden uit de stadsrekeningen. Andere deelrekeningen, bijvoorbeeld de jaarlijkse rekening van Jan de Grave, ook in papier, zijn heel wat minder omvangrijk en dan ook veel goedkoper.¹⁸² Het betreft hier een jaarlijks terugkerende deelrekening, waarschijnlijk voor alledaagse verbruikskosten, niet een occasionele rekening met supplementaire uitgaven gedaan ten gevolge van krijgsverrichtingen.

Een andere voor de hand liggende reden waarom zo weinig deelrekeningen of onkostennota's bewaard zijn, is dat vele van hen niet op papier of perkament bestonden, maar enkel op wastafeltjes, die telkens na het opmaken van de stadsrekening werden gewist en opnieuw van was voorzien. We hebben echter slechts twee passages over gebruik

---

180 SAB, Pol. Ch., 1ste recks, nr. 677.

181 DHONDT (J.), *Conclusions générales*, in: *Finaciën en boekhouding der steden*, p. 358-359. Dhondt dateert het register op 1337. Op het register zelf wordt 1338 vermeld, evenals in de Inventaris van het oud archief van A. Vandewalle. De uitgaven in het register lopen echter van 1338 tot 1340, en de kosten voor de aankoop van het register staan beschreven in de stadsrekening van 1340-41. Wij dateren het register dus op 1341. In dit jaar werden alle uitgaven die in deze drie jaren gedaan zijn in een enkel groot boek neergeschreven. Het document is dus op zich al een samenvatting van een heleboel aparte onkostennota's.

182 Deze rekening van Jan de Grave kennen we enkel uit de rekeningfragmenten. Geen enkel exemplaar werd bewaard. Uitgaven voor papier voor de rekening van Jan de Grave vinden we terug gedurende de laatste tien jaar van de 14de eeuw.

van schrijftafeltjes aangetroffen, niet duidelijk genoeg om deze visie te staven.¹⁸³

We hebben geen weet van vaste dagen of perioden waarop papier of enige andere beschrijfstof werden aangekocht. De onkosten voor het papier of perkament voor de stadsrekening komen telkens laatst, de beschrijfstof waar de stadsrekening op gematerialiseerd werd, werd dus gewoonlijk aangekocht korte tijd voordat de stadsrekeningen werden opgesteld. Dit past in het kader van de algemene tendens tot aankoop van papier wanneer men er nodig heeft. Deze neiging wijst op een gemakkelijke verkrijgbaarheid van papier. Jaar op jaar werd telkens papier, en perkament, aangekocht naargelang de behoeften. Waarschijnlijk legden de handelaars toch een eigen voorraad aan, voor periodes waarin papier minder gemakkelijk te verkrijgen was.¹⁸⁴

Op het einde van de 14de eeuw is een tendens waarneembaar naar een standaardisering van de aankopen voor papier en perkament. Al eerder kwam het veelvuldig voor dat men voor een bepaalde uitgavenpost de identieke formulering overnam van het voorgaande jaar. Van 1388 tot en met 1399 waren niet enkel de formulering van de uitgavenposten identiek, ook werd telkens evenveel uitgegeven. De kosten voor de rekening van Jan de Grave, voor perkament en zegelwas, en voor papier "*in den camere*" waren over deze elf jaren dezelfde gebleven. Dit kan erop wijzen dat er toch een vorm van neiging of zelfs nood ontstond om een minieme voorraad aan te leggen. Men kocht jaarlijks eenzelfde hoeveelheid aan, waarbij men telkens een overschot had. Was er een jaar waarin meer papier of perkament werd verbruikt, kon men beroepen op het voorraadje.

Het papier werd aangekocht door de klerk of in zijn opdracht. Hij schoot het bedrag voor, dit werd later door de stad terugbetaald. De stad hield geen georganiseerde stock achter de hand, de klerken moesten daar zelf voor instaan als ze het nodig achtten.

---

183 SAB, St.Rek. 1351-52: f. 113v: naast drie papieren boeken koopt Bertelmeus van Steenen ook drie schrijftafeltjes, en laat een ongenoemd aantal oude schrijftafeltjes opnieuw voorzien van was.

184 LABARRE (E.J.) (ed.), *Zongbi's Watermarks*. (Monumenta Chartae Papyraceae Historiam Illustrantia, III), Hilversum, 1953, p.60-61.

Prijsevolutie van papier en perkament

De grootste hinderpaal bij het uittekenen van een evolutie in de aankoop van beschrijfstoffen in de Brugse administratie gedurende de 14de eeuw is dat de uitgavenposten vaak samengevoegd werden. Uitgaven voor zowel papier als perkament, die bijgehouden werden tijdens het jaar op aparte kwitanties door de personen die ze aankochten voor eigen gebruik, worden onder één uitgavenpost in de stadsrekeningen overgenomen, zonder enige vermelding van onderlinge hoeveelheden en kosten, of van verhouding tussen de twee beschrijfstoffen. Het blijft zeer vaag. We kunnen enkel een evolutie waarnemen voor de beide beschrijfstoffen samen en vervolgens eventueel extrapoleren voor perkament en papier apart aan de hand van de verhoudingen over de jaren die we wel kennen, maar dan krijgt men een volledig kunstmatig cijfer, waarin enkel de eigen verwachtingen zullen worden weerspiegeld. Deze methode kan bijgevolg geen adequaat resultaat bieden.

De totaalcijfers, het bedrag dat voor de beide beschrijfstoffen is uitgegeven op jaarbasis, moet daarom worden gelinkt aan de micro-evolutie binnen die beschrijfstoffen, binnen een kleinere tijdsperiode voor één bepaalde identieke uitgavenpost over diverse jaren. Het is moeilijk om op basis van een aankoopkost te proberen hoeveelheden van papierverbruik te reconstrueren, daar de papierprijs schommelt.

Het is daarom ook belangrijk de uitgaven voor beschrijfstoffen voor de stadsrekeningen als een apart item te beschouwen. De stadsrekening was jaarlijks een van de omvangrijkste documenten die door de stad voortgebracht werd, en net door die steeds terugkerende jaarlijkse uitgifte bestaat er een grote constante in de onkostenfragmenten voor de beschrijfstoffen die ieder jaar nodig waren, en die jaar na jaar opnieuw werden besteld. Een prijsverschil en –verhouding ten opzichte van perkament kunnen we dus goed bestuderen op basis van deze constante en relatief homogene uitgavenposten.¹⁸⁵

Een echte prijsevolutie voor papier ten opzichte van perkament kunnen we niet weergeven. Te weinig gegevens zijn voorhanden. Wel wordt het bedrag van de aankoop telkens vermeld, maar praktisch

---

185 cf. supra p. 230-232

nooit een hoeveelheid of kostprijs per stuk. De enige prijsevolutie die we kunnen maken, is via de stadsrekeningen. Van deze documenten zijn vele exemplaren bewaard gebleven. Aldus kan de aankoopprijs tegenover de aangekochte hoeveelheid worden geplaatst, uitgedrukt in aantal folio's. Daarnaast kunnen we over verscheidene jaren een prijsvergelijking maken tussen de aangekochte papierboeken.

Voor de hele 14de eeuw wordt in de stadsrekeningen slechts een enkele maal meegedeeld wat de eenheidsprijs van papier per riem bedroeg. In het boekjaar 1386-87 kostte een riem papier 6 lb. par., of 10 s. grote. Jan Gheerboude kocht twee riemen aan bij Willem de Backere.¹⁸⁶ Een riem bevatte 480 bladen, die in-2° 960 ff. vormden.¹⁸⁷ De grootte van de folio's hing af van het papierformaat. Uit papier van groot formaat kon men boeken in-2° van circa A3-formaat verkrijgen. Uit papier van klein formaat bekwam men in-2° een bladspiegel die ongeveer gelijk is aan het hedendaagse A4-formaat. Met een riem heeft men dus genoeg papier om bijvoorbeeld vier grote papierboeken mee samen te stellen van 240 ff., of 10 à 15 kleine boekjes van 50 à 100 ff.

De papieren boeken die in de stadsrekeningen vermeld staan, kunnen worden onderverdeeld in categorieën. Vooreerst vallen de duurdere registers op. Zij werden "*grote pappierebouken*" genoemd. Wat formaat en omvang betreft, moeten deze registers vergelijkbaar zijn geweest met het register van de Heervaerden of de registers van wezengoederen.

De meeste exemplaren werden tijdens de laatste vijf jaren van de 14de eeuw aangekocht. De prijs per boek schommelde tussen 1152 en 2880 d. par. Deze prijs correleert uiteraard met het aantal folio's dat het boek telde, alsmede de uitvoering: perkamenten of lederen kaft, sluiting, schrijn...¹⁸⁸ In drie van de vijf gevallen ging het om registers van wezengoederen. In de rekenjaren 1395-96, 1396-97 en 1397-98 werden in totaal twaalf registers aangekocht die per stuk 2880, 2760 en 1920 d. kostten. De eerste twee jaren werden telkens drie boeken

---

186 SAB, St.Rek. 1386-87: f.138r.

187 BOZZOLO (C.) et ORNATO (E.), *Pour une histoire du livre manuscrit au Moyen Age. Trois essais de codicologie quantitative*, Parijs, 1980, p.34.

188 Bijvoorbeeld in SAB, St.Rek. 1395-96: f. 84v: samen met het vonnissenboek werd een schrijn aangekocht, om het in op te bergen.

aangekocht, het laatste jaar zes. Dit verklaart wellicht waarom de kosten per stuk voor deze laatste registers zoveel minder bedragen. De eventuele taksen en de kost van de levering kon over de hele bestelling worden gespreid. Hoe groter de bestelling, des te kleinere verhouding nemen die extra kosten in.

De prijs van dergelijk register kan getoetst worden aan de realiteit. Een van de registers van de weesgoederen bleef bewaard nl. het register van het St.-Niklaas-zestendeel, een van de zes wijken van Brugge.¹⁸⁹ Het register telt 217 ff., verdeeld in tien katernen, A3-formaat in -2°. Het register werd dus samengesteld uit 109 bladen papier van groot formaat, die 1920 d. par. kostten. Als we weten dat een riem 960 bladen telt, komen we aan een kostprijs van 16910 d. par. voor een riem papier van groot formaat. Dit is een buitensporige prijs voor deze geringe hoeveelheid papier. Zeker als we de vergelijking maken met de prijs per riem een tiental jaren eerder, in 1386-87: 1440 d. par., en met de prijs te Gent voor het jaar 1389-90: 1690 d. par. De prijs van papier van groot formaat is weliswaar duurder dan de prijs voor gewoon formaat, maar het bedraagt zeker geen tienvoud van deze prijs. Er moet dus zeker nog rekening worden gehouden met de kosten voor het versnijden, plooiën, inbinden enzovoort, van het register. Deze kosten zijn niet te onderschatten en lopen gemakkelijk op. Deze kost van librariërswerk bedraagt dus meer dan de helft van de totale kostprijs van een boekdeel, meer dan voor de grondstof, het papier.

Een boek bestemd voor de optekening van de geïnde bedragen van de "*pointinghe*" kostte 1152 d. We weten niet welk boek wordt bedoeld. Van de vijf rekeningen die nog bewaard zijn van de "*pointinghe*" van 1394 stemt geen overeen met deze aankoop. De grote papierboeken zijn te dun, als we de berekening maken van de virtuele kostprijs per riem, op basis van het rekeningboek waarin de uitgave staat vermeld, bekomen we een onaanvaardbaar bedrag van 50269 d. par., een bedrag dat onmogelijk aan de realiteit kan beantwoorden.¹⁹⁰ De overige papierboeken van de "*pointinghe*" zijn op gewoon formaat, en komen dus ook niet in aanmerking.

---

189 Vandaar dat in 1397-98 zes boeken zijn aangekocht, een voor elk zestendeel.

190 SAB, Reeks 216: Stadsrekeningen, Annexes bescheiden.

Het vonnissenboek kostte 1752 d., maar is niet bewaard, evenmin als het grote papierboek van "*ballinghen en dinghedaghen*" dat 2328 d. kostte, en een poortersboek waarvan de kosten 1920 d. bedroegen.

De rest van de papierboeken waarvan de precieze prijs gekend is, zijn heel wat goedkoper. De prijs varieert tussen 32 en 288 d. par. Het gaat meestal om kleine boekjes, schriftjes eigenlijk, door klerken gebruikt om allerlei onkosten in te noteren, alsmede enkele kleine deelrekeningen, zoals van presentwijnen, maandgeld,... De duurste waren de notitieboekjes van Andries van den Rine.

In het rekenjaar 1341-42 werden drie 'cahiers' papier aangekocht. De term 'cahier' wijst echter geen vaste hoeveelheid aan, maar een onbepaald aantal papierbladen die reeds geplooid, gesneden en op maat gebracht zijn. De kost voor een cahier varieerde tussen 60 en 96 d. par. Ze werden als losse bladen gebruikt om andere boeken "*mede te meersene*".¹⁹¹

We slaagden er helaas niet in een prijsevolutie uit te tekenen. Er zijn te weinig gegevens voorhanden, zelfs als we de uitgaven voor papieren boeken waarvan de exacte prijs is gekend, apart nemen. Zij kunnen immers nog heel wat verschillen in formaat, omvang, uitvoering,...

Handel in beschrijfstoffen

Handelaars te Brugge

We onderscheiden twee groepen personen die papier verhandelden: librariërs en kruideniers. Librariërs verkochten zowel papier als perkament, kruideniers verhandelden enkel papier, naast allerlei andere goederen. Uit de rekeningfragmenten lijken de kruideniers het talrijkst. We geven een overzicht van de handelaars die worden vermeld in de stadsrekeningen.

---

191 SAB, St.Rek. 1341-42: f. 150r, 153r.

Perkamenthandelaars

Van alle perkamenthandelaars van vóór de 'grote lacune' komt één persoon duidelijk naar voor, **Michiel de Perkamenter**. Hij is tevens de enige Bruggeling die perkament levert aan de stad. Hij woonde in de "*Braemberch*", dit is het kwartier van Brugge waar de huidbewerkers hun woon- en werkplaats hadden, dichtbij het Huidevettersplein. We mogen dus meteen besluiten dat het hier perkament van Brugse productie betreft. Hij voorziet de stadsadministratie van perkament gedurende een periode van 1305 tot 1317. In enkele gevallen wordt verduidelijkt voor wie het perkament bestemd is, onder andere voor meester Jan Zeghaerd en meester Jan Carlijn; voor de "*upperclerken*" dus.¹⁹² Kunnen we hierdoor concluderen dat dit Brugse perkament van een superieure kwaliteit was aangezien ze enkel voor de opperclerken bestemd was?

Als we de perkamentmaker Michiel buiten beschouwing laten, zijn alle leveranciers van perkament afkomstig uit Torhout. Ze krijgen de titel "*van Thoroud*" of "*perkementere van Thorout*". Dit kan wijzen op een Torhoutse perkamentproductie, maar het is eveneens mogelijk dat Torhout als transitcentrum werd gebruikt en spelen de Torhoutse jaarmarkten een belangrijke rol. Deze jaarmarkten maakten deel uit van de cyclus van Vlaamse jaarmarkten.

De belangrijkste van deze Torhoutse handelaars blijkt **Jan de Baextre** te zijn. Hij leverde aan het adres van de Brugse administratie van 1309 tot 1319, misschien zelfs later. Het bij hem gekochte perkament werd onder andere gebruikt voor stadsrekeningen en "*ter stede boef*".¹⁹³ Een tweede perkamenthandelaar uit Torhout is **Jan Bouwelinghe**. Zijn naam verschijnt voor de jaren 1311-12 en 1318-19. We nemen aan dat hij verwant is aan **Jacob Bouwelinc** die in 1309-1310 de stad en Jan Zeghaerd van perkament voorzag. **Gerard Reinvaerde** verkocht de stad Brugge in 1310-1312 een aanzienlijke hoeveelheid perkament. Ook **Pieter Lammertine** leverde in 1316-1317 driemaal een grote vracht perkament die gebruikt zal worden om de stadsrekening en het verteer van de ambachten te noteren.

---

192 SAB, St.Rek. 1309-10 en 1312-13.

193 SAB, St.Rek. 1316-17 en 1318-19.

Verder zijn er de handelaars van wie de naam slechts één jaar in de stadsrekening verschijnt, zoals **Gillis van der Buerse en Grielen van Thoroud**. Daarnaast zijn er nog enkele handelaars die voor eeuwig in anonimiteit gehuld blijven: “*jeghen 1 man van Thoroud*”.

Jan Noes is een typisch voorbeeld van de dubbelzinnigheid van sommige passages in de stadsrekeningen. We menen echter te kunnen besluiten dat hij perkamenthandelaar is. Zo krijgt hij een geldsom van Willem Neute voor twee dozijn perkament.¹⁹⁴ Willem Neute is zelf klerk en gebruiker van het perkament. Jan Noes is de handelaar bij wie Neute het perkament koopt. Hij leverde slechts gedurende twee jaar aan de stad en enkel perkament.

Godfried de Liberaris verkoopt de stad in 1341-42 tweemaal vijf “*ybond*” perkament.¹⁹⁵ Zijn naam wijst op het beroep van librariër. Deze beroepsgroep is een verzamelnaam voor eenieder die bij de verwerking van grondstoffen tot een boek wordt betrokken. Zijn collega, **Jan Louze**, verkoopt de stad Brugge in datzelfde jaar tot vijf maal toe vijf bondekens perkament.¹⁹⁶ Waarschijnlijk is hij librariër, net als Godfried. De formulering van de uitgaven aan hen gedaan is immers identiek.

Claise de Scuetelaere was gedurende vijf jaar, van 1343 tot en met 1347, leverancier van schrijfstof aan de Brugse stadsklerken.¹⁹⁷ De verkoop van perkament was een constante, maar papier verkocht hij slechts de eerste twee jaar, daarna schakelde de stad voor haar behoefte aan papier over op een andere handelaar: Guy de Brune. De twee werkten zelfs een ogenblik samen. De Scotelaers vrouw werkte actief mee in de zaak.¹⁹⁸ Clais de Scotelaer behoorde tot de groepering van librariërs. Hij schreef ook in dienst van de stad.¹⁹⁹

---

194 SAB, St.Rek. 1331-32: f.105v.

195 SAB, St.Rek. 1341-42: f. 151v, 152r.

196 SAB, St.Rek. 1341-42: f. 144v, 145v, 150v, 154v.

197 SAB, St.Rek. 1342-43: f. 119r; 1343-44: f. 122v; 1345-46: f. 126v; 1346-47: f. 115v

198 SAB, St.Rek. 1342-43: f. 119r: “*Bi Clais Scotelaers wive van fronsine bin desen jare ghelevert den cleerken van onser stede...*”.

199 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, II, p.72; SAB, St.Rek. 1341-42: “*Bi Clais van Scotelare verteed met 7 cleerken scrivende upt ghiselhuus, binnen 9 daghen dat zy screven alle daghe toter minnacht, die enqueste die ghehort waren int Westland metten 3 steden, ende gedobbeleerd vier vout, ende 1 garsoen die hemlieden diende, 6lb. 7s.*”

Papierhandelaars

Vóór de bronnenlacune van 1319-1331 heeft Brugge geen vaste papierhandelaar. Alle handelslieden die de stad voorzien van papier, komen slechts gedurende één jaar aan bod in de rekeningen.

In 1304-1305 wordt op een krijgstoct naar Zeeland en Holland papier aangekocht bij **Lamsin van Lodine** voor de som van 9 s. en 6d.²⁰⁰ Over de hoeveelheid wordt niet gesproken. Elders vermeldt de rekening meer betalingen aan Lamsin van Lodine, onder meer voor specerijen en kruiden.²⁰¹ Deze Lamsin van Lodine moet dus worden ingedeeld bij de beroepscategorie van kruideniers.

Michiel de Binder verkocht in 1306-1307 een "*pampiere*" aan Michiel de Appelcoer.²⁰² De naam 'de Binder' impliceert een beroep als boekbinder. Hij was dus verbonden met de wereld van de 'librariërs'. **Lamsin Timmerman** verkocht in 1307-1308 aan de stad Brugge "*enen papiere*".²⁰³ Over hem is verder niets bekend. **Jan van Bochoute** is hoogstwaarschijnlijk ook papierverkoper. Het papier dat de stad van hem afneemt werd gebruikt op de tresorie.²⁰⁴ In 1312-1313 leverde **Veraghete van Coekelare** "*2 panpiere ter stede boef*". In 1315-1316 verkocht **Jacob van den Vagheviere** "*2 papieren*" aan de stad aan een prijs die aanzienlijk goedkoper was dan deze die tot dan toe betaald werd. Het jaar daarop, in 1316-1317, zorgde **Marien de Necker** voor "*2 papierkins*" voor Jan Outcorens en Pieter den Visch.

Jan Boenaedse of Bonage is voor de periode van 1331 tot 1339 leverancier van papier aan de Brugse klerken. Hij lijkt de eerste vaste leverancier die op regelmatige basis papier kan bezorgen aan de Brugse klerken. Hij levert telkens grote en/of kleine "*panpiere*".²⁰⁵ We stellen vast dat Jan Boenaedse geen voltijds papierverkoper was.

---

200 SAB, St.Rek. 1304-05.

201 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire..., Introduction*, p.103.

202 SAB, St.Rek. 1306-07.

203 SAB, St.Rek. 1307-08.

204 SAB, St.Rek. 1311-12.

205 SAB, St.Rek. 1331-32: f. 105r; 1333-34: f. 88r; 1334-35: f. 94r; 1337-38: f. 143v; 1338-39: f. 121r. "*panpiere*" moeten we interpreteren in de betekenis zoals we eerder hebben gesteld: boek of register van papier. De aanduiding groot of klein kan zowel op het formaat als op de dikte slaan.

Hij verhandelde ook salpeter, terpentijn, amber, sulfer enz...²⁰⁶ Daarmee kunnen we hem indelen bij de beroeps categorie van kruideniers. Dit bevestigt de trend van “*specyer*” als papierverkoper. **Thomas de Specyer** leverde papier of papieren boeken, van verschillende formaten, aan de stad binnen één jaar: 1339-40.²⁰⁷ Uit zijn naam leiden we af dat hij kruidenier was en vooral handelde in specerijen, kruiden en luxe-artikelen.

Guy de Brune is zowat de grootste papierleverancier die naar voor komt uit de Brugse stadsrekeningen. Hij leverde papier aan de verscheidene sectoren van de administratie en voor diverse bestemmingen: moederboeken, presentboeken, maandboeken, papier voor de klerken op het stadhuis, voor de treforie, voor Bertelmeus van Steene, enz.²⁰⁸ Guy de Brune woonde in de Zouterstraat, nu Academiestraat. Was deze straat het middelpunt van de Brugse papierhandel? Deze stelling is evenwel niet na te gaan. Men moet belang aan deze straat hebben gehecht, aangezien men ze, naast de naam van de handelaar, expliciet vermeldde in de stadsrekeningen. Wel weten we dat het natiehuis van de Florentijnen in deze straat, die aan het Beursplein paalde, gevestigd was. Op het einde van de 14de eeuw was dit het hart van de ‘haute finance’ te Brugge.²⁰⁹ Alle Italiaanse natiehuizen hadden er hun vestiging. Dit was als het ware een Italiaanse enclave in de Vlaamse stad. Niet toevallig is het ook Italiaans papier dat gedurende de hele 14de eeuw overheersend is in Brugge. In de wetenschap dat buitenlandse namen steeds ‘vervlaamst’ werden, kunnen we opwerpen dat ook Guy de Brune een dergelijke vertaalde naam was, en dat men zou kunnen spreken van Guido Bruni, of iets in deze aard. Deze wankele bewering heeft echter geen grond om op te steunen, en kan niet worden hardgemaakt. Het feit dat Guy de Brune zich in de Zouterstraat, in een huis in het financieel-economische hart van Brugge, had gevestigd, bewijst wel dat hij een rijk man was.

---

206 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, III, p. 246. Stadsrekeningen 1345-46: hij verkoopt salpeter, sulfer, colofonien, Grieks pck, terpentijn, walepot, amberpoeder etc.

207 SAB, St.Rek. 1339-40: f. 113v.

208 SAB, St.Rek. 1340-41: f. 126r; 1343-44: f. 122v; 1345-46: f. 126v; 1346-47: f. 115v; 1358-59: f. 104r.

209 RYCKAERT (M.) EN VANDEWALLE (A.) (eds.), *Brugge. De geschiedenis van een Europese stad*, Tielt, 1999, p. 77-85.

Guy de Brune was met zekerheid stadsleverancier van papier voor de jaren 1340-47 en 1358-59. We nemen aan dat Brugge tussen deze twee periodes ook papier afnam van deze handelaar, maar dat dit niet gespecificeerd werd in de rekeningen. Volledigheidshalve vermelden we nog een Guy de Brune als poorter in de "*pointinge*" van 1378-79.²¹⁰ Mogelijk gaat het hier om dezelfde persoon.

Pieter de Coc kreeg de titel van "*den panpiermakere*". Men kan hem echter bezwaarlijk beschouwen als een papiermaker, arbeider in een papiermolen. In Brugge en de omliggende streek kwamen geen papiermolens voor, en zeker niet in de 14de eeuw. Het natuurlijke reliëf leende zich er niet toe. Voor een papiermolen is immers veel stromend water nodig, met een debiet dat groot genoeg is een water-rad aan te drijven. In een vlak landschap als het Brugse ommeland is daar geen mogelijkheid toe. De enige watermolen in de streek was een oliemolen, die aan het Minnewater gevestigd was.²¹¹ Dit betekende nog niet dat er genoeg stromend en helder water was voor het productieproces van papier. De benaming "*panpiermakere*" moet bijgevolg eerder geïnterpreteerd worden als 'maker van een register', met andere woorden: boekbinder. Van dit beroep vindt men wel voorbeelden terug in Brugge, het werd ingedeeld bij de gilde van de librariërs. In 1361 koopt de stad bij hem verscheidene reeds vooraf ingebonden boeken in papier, voor verscheidene doeleinden: een moederboek, twee presentboeken en twee maandboeken.²¹²

In 1386-87 kocht Jan Drelinghe bij **Pietren van Oylly** twee papieren boeken aan ten behoeve van de stadsrekening.²¹³ Uit diens vreemde naam kan onmogelijk zijn afkomst of een beroep(skenmerk) worden afgeleid.

In het boekjaar 1395-96 leverde **Jan van den Bussche** drie grote boeken in papier aan de "*overziere der weesen ende zinen ghesellen*".²¹⁴ Daarmee doelt men op de klerken die zich bezighouden met de hele

---

210 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, II, p. 349.

211 RYCKAERT (M.) EN VANDEWALLE (A.) (eds.), *Brugge...*, p. 18. Door de dam die daar gebouwd was, was een soort stuwmeertje ontstaan. Naast deze dam kon in uitzonderlijke omstandigheden een watermolen functioneren. Dat betekende nog niet dat er genoeg stromend en helder water was, nodig voor het productieproces van papier.

212 SAB, St.Rek. 1360-61: f. 99r.

213 SAB, St.Rek. 1386-87: f. 138v.

214 SAB, St.Rek. 1395-96: f. 78v.

administratie van wezen en wezengoederen, zoals de “*clerk van weesen*”. Het desbetreffende register werd benut om er de wezengoederen, bezoldigingen en vergunningen in te schrijven. Er is niets geweten over de handelsactiviteiten van Jan van den Bussche.

Willem de Backere was “*specyer*” en poorter. Daarvan getuigt een akte van 1384, waarin bevestigd wordt dat hij geld heeft ontvangen van de stad Brugge, ter betaling voor de leveringen gedaan aan het hotel van de graaf van Vlaanderen.²¹⁵ Hij heeft een aanzienlijke politieke loopbaan opgebouwd in Brugge. Tussen 1383 en 1391 zetelde hij onafgebroken in het Brugse stadsbestuur, nu eens als schepen, dan weer als raadslid. Het is niet verbazingwekkend dat hij, net in een jaar waarin hij als schepen zetelt, twee riemen papier mag leveren aan de stad.²¹⁶

De laatste handelaar in beschrijfstoffen die kan worden afgeleid uit de rekeningen van het laatste kwart van de 14de eeuw, is **Jacob Carizaen**. Hij voorziet de stad vooral van reeds vooraf ingebonden boeken in papier. Het merendeel wordt gebruikt om de wezengoederen in te noteren.²¹⁷ Het papier wordt geleverd aan Jacob de Verse, klerk van de Weeskamer. Daarnaast verkocht hij ook nog los papier en een papieren boek ter gebruik van “*de pointinghe*”.²¹⁸ Jacob Carizaen blijft nog lange tijd papierleverancier van de stad. In 1432 levert hij nog vier papieren boeken aan de tresprie. Ook bezorgt hij de papieren registers om voor het eerst Hallegeboden in op te tekenen.²¹⁹

Librariërs en kruideniers: twee soorten papierhandelaars

De librariërs waren boekschrijvers en scribenten.²²⁰ Zij transcribeerden en kopieerden documenten in dienst van de stad. De documenten werden per afgeleverd stuk betaald. Voor de exemplaren die zij produceerden, voorzagen ze zelf in hun beschrijfstoffen.²²¹ Dit kon

---

215 Pol. Ch. 1ste reeks, 656; GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, II, p. 481.

216 SAB, St.Rek. 1386-87: f. 138r.

217 SAB, St.Rek. 1396-97: f. 93v; 1397-98: f. 96v.

218 SAB, St.Rek. 1393-94(1): f. 52v en Reeks 216, Annexe bescheiden: Rek. Point. 94-95: f. 41r.

219 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, *Introduction*, p. 58 en 61.

220 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire...*, *Introduction*, p. 138-140.

221 cf. infra p. 25.

zowel perkament als papier zijn. Misschien kochten ze hun papier zelfs aan bij een van de kruideniers. In die zin zouden ze dan, als gebruiker van het papier, tussenpersoon zijn tussen werkelijke handelaar en werkelijke koper. Vandaar misschien dat de boeken reeds ingebonden en klaargemaakt werden aangekocht. Vandaar ook dat ze zowel perkament als papier ‘verhandelden’.

Kruideniers, of “*specyers*”, verhandelden enkel papier, geen perkament. De reden daarvoor is waarschijnlijk dat de beschrijfstof, steeds door de Italianen verhandeld, als luxeproduct met de andere luxeproducten, zoals allerlei specerijen, aluin, oliën, etc. werd verhandeld en verscheept. Op deze manier werd papier misschien nog altijd als exotisch product behandeld. De benaming “*specyer*” komt slechts eenmaal voor, bij Thomas de Specyer. We leiden af dat andere personen eveneens kruidenier waren aan de hand van de overige goederen die ze verhandelden, zoals sulfer, specerijen, etc.

Papier werd verkocht in de “*cruudhalle*”, dit is de plaats in de ‘Oude Halle’ waar de kruideniers hun waren aan de man brachten. Deze kruideniers waren verenigd in de ‘nering van de Kruidhalle’.²²² Gilliodts-Van Severen wijst op een ordonnantie uit 1304, vernieuwd in 1469 die de kruideniers verbiedt meer dan drie balen papier samen van een soort te verhandelen met vreemdelingen.²²³

Per definitie ressorteerden de personen die papier verhandelden in het Brugse onder de librariërs-gilde. A. Schoutet omschrijft de leden van de librariërs-gilde, de librariërs, als “personen, wier bedrijf in verband staat met het boek”²²⁴, onder meer boekschrijvers, miniaturisten, boekverkopers, boekbinders, drukkers en schoolmeesters. Het gaat met andere woorden om een gilde die heel uiteenlopende beroepen verenigde. Als we het begrip ‘librariërs-gilde’ in de mond nemen, moet er worden genuanceerd: de wettig erkende gilde is slechts opgericht na 1426.²²⁵ Daarvoor waren reeds verscheidene librariërs in een asso-

---

222 DE MEYER (I.J.), *Origine des apothicaires de Bruges*, Bruges, 1842, p. 17-22.

223 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Inventaire... Introduction*, p.135.

224 SCHOUTEET (A.), Inventaris van het archief van het voormalig gild van de Librariërs en van de vereniging van schoolmeesters te Brugge, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 100, 1963, p. 228.

225 In 1426 deden de Brugse schepenen uitspraak in een geschil tussen het ambacht van de beeldenmakers en een groep Brugse librariërs. Van een librariërs-gilde wordt nog niet gesproken. In 1454 bestond de gilde wel al, van toen dateren de oudst

ciatie verenigd. Deze associatie is geleidelijk aan verder uitgegroeid tot een erkend gild, dat ernaar zal streven de beroepsactiviteiten van zijn leden te beschermen en alle vakgenoten tot aansluiting bij het gild te verplichten.

De librariërs kan men, in de lijn van hun andere beroepsactiviteiten, niet als papierhandelaars beschouwen. 'De papierhandelaar' is sowieso een fictief persoon. Men dreef geen handel in papier alleen. Het verhandelen van papier werd steeds gecombineerd met verhandelen van andere waren of met andere activiteiten. Zo is het bij de kruideniers en zo is het niet anders bij de librariërs.

Als we de fundamentele bepalingen in de eerste officiële reglementering van 1457 toepassen met betrekking tot papier, komen we tot de volgende bevindingen.²²⁶ De librariërs kochten papier aan bij de buitenlandse papierhandelaars, voornamelijk Italianen en vanaf het einde van de 14de eeuw en later steeds meer Fransen, of bij de plaatselijke papierhandelaars, de kruideniers. Vervolgens maakten ze zelf het papier klaar voor gebruik. Het papier moest worden versneden en ingebonden in codexvorm.²²⁷ In deze vorm werd het papier, dat dan tot papierboek was verworden, verhandeld en verkocht, onder andere aan de Brugse stadsadministratie.

Enkele passages in de stadsrekeningen kunnen deze visie staven. Al vroeg in de 14de eeuw, in de stadsrekening van 1306-07 wordt een uitgave van 20 s. opgetekend, uitgegeven door Michiel den Appelcoper, een stadsklerk, voor een papierboekje dat hij heeft gekocht bij Michiel den Binder. Het papier werd niet los verkocht maar in boekvorm, en de naam van de verkoper wijst op het beroep van boekbinder. Dit beroep valt onder de beroepen die tot de later librariërs-gilde gaan behoren. In de rekening van 1360-61 werden vijf papieren boeken aangekocht bij Pieter de Coc. Hij draagt de titel "*den panpapiermake-re*". Hij moet dus eveneens boekbinder zijn geweest.²²⁸

---

bewaarde rekeningen. Deze wijzen naar inhoud en vorm op een ouder bestaan van de gilde. SCHOUTEET (A.), Inventaris..., p. 232.

226 SCHOUTEET (A.), Inventaris..., p. 232: de functieomschrijving van een librariër luidt: "*boucken te makene, te scrivene, te bindene of te reedene, ..., of met de coopmanschepe van der librarie ende datter toebehoort te doene, ...*".

227 In vele gevallen was het zelfs niet nodig te versnijden, was het formaat van papier ideaal om in te binden. Het werd gewoon in tweeën geplooid en ingebonden, in folio-formaat: 2°.

228 Cf. supra p. 251.

Het is evident dat librariërs niet enkel papieren boeken inbonden en verkochten. In 1341-42 koopt de stad tot tweemaal toe vijf “*bondeken fronsyns*” van Godevrïde den Liberaris. Ene Jan Louze verkocht de stad vijfmaal vijf “*ybond*”. Hier wordt geen vermelding gemaakt van een reeds geprepareerd en ingebonden boek, maar wordt de hoeveelheid uitgedrukt in ‘bondeken’.

De plaatselijke papierhandelaars waren echter slechts tussenpersonen tussen consument en producent. Met andere woorden, waar haalden de Brugse papierhandelaars hun papier vandaan? Rechtstreeks bij de bron, de papiermaker; of via andere tussenpersonen?

Papier: een importproduct

Voor 1400, zijn in Vlaanderen geen papiermolens gekend, met uitzondering van Houplines in 1389.²²⁹ In de nabije omgeving van Brugge kunnen zich ook nooit papiermolens hebben gevestigd, om redenen die reeds aangehaald werden: reliëf en geografische ligging. De voorwaarden voor de oprichting van een papiermolen waren immers niet gering. Nergens hebben we aanwijzingen aangetroffen die wezen op een mogelijke aanvoer van papier uit Houplines.

Brugge kon zich dus voor een belangrijke grondstof voor de stedelijke administratie, haar papiervoorziening, niet beroepen op een eigen productie, en was bijgevolg aangewezen op import. Deze import kwam vooral uit Italië.²³⁰ We vinden daarvan sporen terug, onder meer in de Genuese notariële archieven, bestudeerd door R. Doehaerd en L. Liagre-De Sturler. In 1370 liet een Florentijnse han-

---

229 Het vroegste centrum van papierproductie in de Nederlanden was Houplines, gelegen in het graafschap Vlaanderen. De ‘Moulin de Molimont’ was eigendom van de heer van Poecke die het in leen hield van hertog Filips de Stoutte. Samen met drie andere watermolens (twee graanmolens en een oliemolen) stond de papiermolen op de rechteroever van de Leie. De molen werd voor het eerst vermeld in 1389, maar is waarschijnlijk opgericht tussen 1373 en 1389. Houplines ligt nu op Frans grondgebied: dép. Nord, arr. Lille, cant. Armentières. ARNOULD (M.A.), *Quand sont apparus les premiers moulins à papier dans les anciens Pays-Bas?*, in: *Villes d’Imprimerie et Moulins à Papier du XIVe au XVIIe siècle. Aspects économiques et sociaux*. Internationaal Colloquium. Spa 11-14-IX-1973. Handelingen (Pro Civitate, Historische Uitgaven, 43), Brussel, 1976, p. 269-275.

230 We kwamen tot deze conclusie bij een korte beschouwing van de herkomst van de watermerken. Cf. infra.

delaar, Matteo de Ricci, zich in Genua verzekeren voor elf balen papier die hij van Genua naar Sluis zou verschepen.²³¹ Op het einde van de 14de eeuw was de Brugse haven immers al niet meer toegankelijk voor grote zeeschepen, en moesten die de voorhavens van Brugge aandoen: Sluis of Damme. Daar konden de goederen worden overgeladen op kleinere rivierscheepjes om naar Brugge te worden getransporteerd.²³²

De handelscontacten met Italië verlieden uiteraard niet enkel via de Genuezen. Ook Venetianen en Florentijnen hadden al permanente vertegenwoordigers in Brugge vanaf de eerste decennia van de 14de eeuw. In een Brugs reglement over de handel met Lombarden (1380) worden in een lijst van goederen onder meer acht stuks papier vermeld.²³³ Gilliodts-Van Severen heeft het over handel met de Venetianen, waarbij ook papier tot de handelswaar werd gerekend.²³⁴

De voorgaande voorbeelden dateren alle van de tweede helft van de 14de eeuw. Het papier werd echter reeds veel vroeger ingevoerd. Te Genua leende Grimaldo de Sancto Donato een som geld die hij investeerde in zeep en papier, te verhandelen in Vlaanderen.²³⁵ Aangezien Brugge in het begin van de 14de eeuw veruit de belangrijkste haven- en handelsstad was van Vlaanderen, kunnen we met grote zekerheid stellen dat dit zijn eindbestemming was.²³⁶

---

231 LIAGRE-DE STURLER (L.), *Les relations commerciales entre Gènes, la Belgique et l'Outremont, d'après les archives notariales Génoises (1320-1400)*, (Institut Historique Belge de Rome, Etudes d'histoire économique et sociale, vol. VIII) Brussel-Rome, 1969, II, p. 409-410.

232 NICHOLAS (D.), The English trade at Bruges in the last years of Edward III, in: *Journal of Medieval History*, 5, 1979, p. 24.

233 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Cartulaire de l'ancienne Estaple de Bruges. Recueil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville*, Brugge, 1904-06, I, p. 319.

234 GILLIODTS-VAN SEVEREN (L.), *Cartulaire de l'ancienne Estaple...*, I, p. 165-178. Hij heeft het vooral over de 15de eeuw.

235 DOEHAERD (R.), *Les relations commerciales entre Gènes, la Belgique et l'Outremont, d'après les archives notariales Génoises aux XIIIe et XIVe siècles*, (Institut Historique Belge de Rome, Etudes d'histoire économique et sociale, vol. IV) Brussel-Rome, 1941, III, p. 1096-1097.

236 De koopman reisde wellicht over zee. Voor Vlaanderen, en zeker Brugge, was dit de gemakkelijkste en meest rendabele route. Dat de handelaar de route over het vasteland heeft genomen is weinig waarschijnlijk, daar hij zijn goederen in Vlaanderen zou van de hand doen en niet op een van de jaarmarkten in Champagne, wat voor de meeste Genuezen die de landroute volgden, het reisdoel was.

Het is evident dat Brugge, als een van de meest bloeiende handelssteden van Europa, niet enkel tot afnemer en eindbestemming van de papierhandel diende. Brugge was evengoed doorvoerhaven van waaruit heel Noord-Europa en Engeland werd bevoorraad van Italiaanse en Oosterse producten en goederen, waaronder ook papier. Brugge kan beschouwd worden als een soort stapel voor papier.

Een document dat de functie van Brugge als doorvoerhaven voor onder meer papier belicht, dateert van 1371.²³⁷ Een vloot met goederen bestemd voor Engeland werd geconfisqueerd in Sluis, als représaille voor de aanhoudende Engelse piraterij. Deze in beslag genomen goederen werden geïnventariseerd, per schip en met vermelding van de verkopers en de afnemers. Dit document is enig in zijn soort en bevat heel waardevolle informatie over de Brugse handel. Handelaars die nog geen betalingen hadden ontvangen voor hun handelswaar, kregen de verbeurde goederen terug. Aldus kent men de (Brugse) koopman-verkoper, de Engelse klant, en de persoon die zich borg stelde voor de transactie. We weiden niet verder uit over de manier van handeldrijven in Brugge via het makelaarsstelsel. Alle transacties die werden uitgevoerd moesten via een Brugse makelaar of waard passeren, die als tussenpersoon fungeerde.²³⁸

In totaal werden drie balen papier geconfisqueerd. Op elke baal stond een verschillend handelaarsmerk. Ze werden getransporteerd op hetzelfde schip, het grootste van de vloot, onder het gezag van Matthijs Claissonne. Geen van de balen papier waren reeds betaald, en werden bijgevolg teruggeleverd aan de verkopers. We onderscheiden twee papierhandelaars: Gillis den Heict verkocht twee balen, een aan Henry Stasins en de andere aan William Pastelen, en Lisebette van den Postine verkocht een baal aan Wilkoc Hoe.²³⁹

---

237 SAB, Pol. Ch. 616.

238 Voor meer info over het makelaars- of waardensysteem, zie: GREVE (A.), *Hansen, Hosteliers und Herbergen; Studien zum Aufenthalt hansischer Kaufleute in Brügge im 14. und 15. Jahrhundert*, Gent, onuitgegeven doctoraatsverhandeling RUG, 1998.

239 De handelaarsmerken waren die van de bestemming. De drie balen hadden elk een afzonderlijk handelsmerk, voor de drie verschillende destinatarissen: Henry Stasins, Wilkoc Hoe en William Pastelen. Voor een weergave van de handelaarsmerken verwijzen we naar: NICHOLAS (D.), *The English trade at Bruges in the last years of Edward III*, in: *Journal of Medieval History*, 5, 1979, p. 23-61.

Een baal was geen aanduiding van een vast gewicht of voorgeschreven hoeveelheid. Het prijsverschil is zo groot, zelfs tussen twee balen bij dezelfde handelaar, dat eenzelfde hoeveelheid van een product van identieke kwaliteit onmogelijk is. Vermoedelijk kwamen de Engelse bestellingen binnen bij de Brugse papierhandelaar, een hoeveelheid die werd uitgedrukt in een aantal riemen of cahiers, en werden deze bestellingen ingepakt en klaargemaakt voor verscheping. Zo'n geheel kreeg de vage omschrijving als "bale", zonder een indicatie te willen zijn van enige kwantiteit van het handelsproduct. De autoriteiten die de aangeslagen goederen inventariseerden, hadden dan ook geen weet van de hoeveelheid papier die deze drie balen bevatten, en daardoor kunnen we enkel een gissing maken van de hoeveelheden, als we de kostprijzen beschouwen.

De aanvoer van papier in Brugge was in Italiaanse handen. Dit is een logisch gegeven, aangezien de Italianen de internationale handel monopoliseerden, en het verhandelde product van Italiaanse makelij was. In de 14de eeuw waren Genuezen dominant, voor de 15de eeuw kwamen ook Venetianen papier verhandelen.

De Brugse geldwisselaars Collard de Marke en W. Ruweel

Zoals reeds enkele malen vermeld, was Brugge in de 14de eeuw de draaischijf van de internationale handel. De belangrijkste kooplui, Oosterlingen en Italianen, hadden te Brugge hun hoofdzetel. Brugge was niet alleen de 'gateway' naar andere regio's maar was tevens een centrum van de toenmalige Europese financiële wereld, de bakermat van het kapitalisme.²⁴⁰

Voor het transfereren van de diverse liquiditeiten en door de nood aan omzetting van kapitaal in een andere munt, werd beroep gedaan op een netwerk van geldwisselaars.²⁴¹ Italiaanse wisselhandelaars waren verantwoordelijk voor de lange afstandstransacties, de Brugse geld-

---

240 Deze term wordt gebruikt door J. Murray, in: MURRAY (J.), Een bakermat van het kapitalisme: Brugge in de 14de eeuw, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 131, 1994, p. 167-177.

241 C. de Marke bijvoorbeeld had op zijn minst twaalf verschillende gouden muntsoorten in kas. MURRAY (J.), Een bakermat..., p. 174.

wisselaars voor de plaatselijke transacties en de woekeraars voor het verstrekken van consumptiekrediet.²⁴² Ook de Brugse stadsadministratie werkte vaak samen met verschillende wisselaars, bijvoorbeeld voor leningen en het delgen van een schuld.²⁴³

Twee Brugse wisselaars uit de 2de helft van de 14de eeuw zijn ons bekend. Als door een gelukkig toeval bleven een aantal van hun gebruiksdocumenten bewaard. Het faillissement van de beide wisselaars heeft tot een inbeslagname door de stadsautoriteiten van hun goederen en documenten geleid, als 'bewijsstukken voor een proces'.²⁴⁴ De stad gaf immers de waarborg aan de naties van de vreemde kooplui de verliezen van hun leden bij dergelijke faillissementen te vergoeden.²⁴⁵

Gewoonlijk gebruikte een wisselaar volgens de Roover drie soorten documenten om zijn boekhouding bij te houden: het grootboek, het journaal en het dagelijks kasboek. Van deze laatste soort werden geen exemplaren bewaard. Van Willem Ruweel bezit het Brugse stadsarchief één grootboek, van de boekhouding van Collard de Marke zijn er vijf grootboeken en twee journalen bewaard gebleven. Deze documenten dateren alle van tussen 1366 en 1370 en zijn in papier. Vooral de grootboeken zijn heel lijvige registers, in folioformaat. Het formaat van de journalen is een langwerpige kwarto; dit vreemde formaat werd gekozen voor zijn gebruiksgemak. Het langwerpige formaat kon men makkelijk op de knieën leggen als ergens op een onvoorziene plaats of in onvoorziene omstandigheden iets moest worden neergeschreven.²⁴⁶ Deze journalen werden bijgehouden van dag tot dag, en werden later grotendeels, integraal of via verwijzin-

---

242 MURRAY (J.), Een bakermat..., p. 169., naar: DE ROOVER (R.), *Money, banking and credit in mediaeval Bruges. Italian merchant-bankers, lombards, and money-changers. A study in the origins of banking.* Cambridge, 1948, xvii + 420 p.

243 DE ROOVER (R.), Le livre de comptes de Guillaume Ruyelle, changeur à Bruges (1369). Contribution à l'histoire des finances privées au Moyen Age et à celle de la comptabilité commerciale en Belgique, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 77, 1934, p. 37.

244 DE ROOVER (R.), Quelques considérations sur les Livres de comptes de Collard de Marke (1366-1369), précédées d' un aperçu sur les archives commerciales en Belgique, in: *Bulletin d'études & d'informations de l'Ecole Supérieure de Commerce St. Ignace*, Antwerpen, 1930, p.14.

245 MURRAY (J.), Een bakermat..., p. 168.

246 THOMAS (P.), Le registre de Guillaume d'Auxonne, in: *Revue du Nord*, 10, 1924, p. 9.

1369

1. Dankte brenner s. brenner in ma 1369
 s. brenner in ma 1369
 s. brenner in ma 1369

2. Dankte brenner s. brenner in ma 1369
 s. brenner in ma 1369
 s. brenner in ma 1369

3. Dankte brenner s. brenner in ma 1369
 s. brenner in ma 1369
 s. brenner in ma 1369

4. Dankte brenner s. brenner in ma 1369
 s. brenner in ma 1369
 s. brenner in ma 1369

5. Dankte brenner s. brenner in ma 1369
 s. brenner in ma 1369
 s. brenner in ma 1369

6. Dankte brenner s. brenner in ma 1369
 s. brenner in ma 1369
 s. brenner in ma 1369

7. Dankte brenner s. brenner in ma 1369
 s. brenner in ma 1369
 s. brenner in ma 1369

8. Dankte brenner s. brenner in ma 1369
 s. brenner in ma 1369
 s. brenner in ma 1369

9. Dankte brenner s. brenner in ma 1369
 s. brenner in ma 1369
 s. brenner in ma 1369

10. Dankte brenner s. brenner in ma 1369
 s. brenner in ma 1369
 s. brenner in ma 1369

Bladzijde uit het grootboek van de Brugse wisselaar Willem Ruweel, 1369: een van de vroegste voorbeelden van het gebruik van papier voor particuliere boekhoudingsregisters (Brugge, Stadsarchief, reeks 305: Koopmansboeken).

gen, in het grootboek overgeschreven.²⁴⁷ Het grootboek was in feite het definitieve net-register waarin de rekeningen en verschuldigde bedragen van de handelsrelaties werden opgetekend.²⁴⁸

De boekhoudkundige werkwijze was voor beide wisselaars ongeveer gelijk. Men werkte met een prototype van dubbele boekhouding: in de ene kolom werd het krediet / tegoed opgetekend, in de andere kolom het debet / de schuld.²⁴⁹ In feite waren de grootboeken niet meer dan registers met lopende rekeningen, gestructureerd volgens alfabetische volgorde van de voornamen van de cliënten.²⁵⁰

Naast de grootboeken en journalen die werden bewaard, werd er gebruik gemaakt van kasboeken waarin de inkomsten en uitgaven werden genoteerd. Daarvan zijn er geen exemplaren overgebleven, uitgezonderd het fragment op de laatste folio's van het grootboek van Ruweel.²⁵¹ Aangezien het grootboek en het journaal beide van papier waren, zal het kasboek eveneens uit deze beschrijfstof hebben bestaan, zoniet uit wastafeltjes die telkenmale wanneer men ze niet meer nodig had werden uitgewist. De papieren registers gebruikt door de geldwisselaars waren heel omvangrijk in vergelijking met andere papieren documenten van die tijd. Het papier (van het grootboek) is van groot formaat, van goede kwaliteit, in folio samengebonden in een lederen band.

We kunnen met zekerheid stellen dat de geldwisselaars hun boeken kant en klaar hebben aangekocht of eventueel op bestelling hebben laten vervaardigen bij een librariër. In de registers zijn namelijk telkenmale heel wat folio's blanco gebleven.²⁵² Dit kan eveneens een aanduiding zijn van de levensstandaard van de geldwisselaars. Men achtte het niet nodig de blanco folio's uit te snijden en te hergebruiken, terwijl papier nog relatief duur was.

In beide grootboeken van 1369, zowel van Ruweel als van de Marke, zijn veel folio's weggeknipt. Bij de grootboeken van de Marke

---

247 "*...men aultre papier...*": in het grootboek verwijst de Marke naar zijn Journaal.

DE ROOVER (R.), *Le livre de comptes de Guillaume Ruyelle...*, p. 64.

248 DE ROOVER (R.), *Le livre de comptes de Guillaume Ruyelle...*, p. 20.

249 DE ROOVER (R.), *Le livre de comptes de Guillaume Ruyelle...*, p. 21.

250 DE ROOVER (R.), *Le livre de comptes de Guillaume Ruyelle...*, p. 64.

251 DE ROOVER (R.), *Le livre de comptes de Guillaume Ruyelle...*, p. 65.

252 In het register SAB 305/4, dat 443 ff. telt, zijn zelfs 190 ff. onbeschreven.

was dit niet het geval. In het grootboek van W. Ruweel werd zelfs minstens een volledig katern weggesneden. Was er dringend papier nodig voor andere doeleinden en heeft men blanco folio's weggesneden? Of waren de folio's beschreven en heeft men ze weggesneden om nog onbekende redenen in verband met het bankroet van de geldwisselaars? Aangezien de weggeknipte bladen niet meer te traceren zijn, blijven we het antwoord schuldig.²⁵³

Watermerken in Brugse documenten

Door het bestuderen en vergelijken van de watermerken die in het papier werden aangetroffen, kunnen we tot stellingen en conclusies komen met betrekking tot herkomst, documentstructuren en papiervoorraden.

Papiervoorraden

Voor Brugge zien we een fenomeen van voorraadvorming verschijnen. Voor de stadsrekeningen van de jaren 1382, 1384-85 en 1385-86 werd telkens van eenzelfde merk papier gebruik gemaakt, voorzien van een watermerk dat een griffioen afbeeldt. Een schepvorm kan in het beste geval twee jaar worden gebruikt en dient dan vernieuwd te worden. Dus kunnen we hier in 1385-86 niet te maken hebben met vers geïmporteerd papier, aangezien er drie jaar terug reeds papier gebruikt werd dat gemaakt was op dezelfde vorm in dezelfde papierfabriek. Dat er een stock bestond is dus een vaststaand feit, wel blijven verschillende mogelijkheden open waar die zich bevond: bij de verbruiker (Brugse stadsadministratie), bij de librariërs, bij de papierhandelaar of bij de producent zelf?

Een ander voorbeeld, eveneens uit de stadsrekeningen: stadsrekeningen 1381-82 en 1387-88 dragen beiden een identiek 'drie bergen'-watermerk. Als het papier voor de stadsrekening van 1381-82

---

253 Ofwel waren de weggeknipte folio's beschreven, ofwel werden ze uitgeknipt en achteraf beschreven. De kans is klein dat ze ergens bewaard gebleven zijn. Mocht dit het geval zijn, dan kan de herkomst van deze overgebleven folio's worden bewezen door een vergelijkend onderzoek van de watermerken in het papier.

gebruikt is binnen het jaar van de productie van dit papier, dat gemaakt werd met een nieuwe vorm, dan is het papier gebruikt voor de stadsrekening van 1387-88 al minstens vijf jaar oud voor het werd beschreven. (eerste papier gemaakt in 1381, beschreven in 1382, vorm na twee jaar uit productie genomen: 1383, rekening geschreven in 1388). Dit wijst opnieuw op het bestaan van een voorraad.

Deze stock zal zich niet bij de producent bevonden hebben. De geproduceerde voorraad moest zo vlug mogelijk verhandeld worden. Meest waarschijnlijk bevond de stock zich bij de handelaars en bij de librariërs, en kan Brugge dus beschouwd worden als stapel van papier.

Het watermerk 'letter R' werd, zoals we reeds vermeldden, gebruikt in de documenten SAB 208/1 en SAB 226/1. Voor het eerste register van de Wezengoederen en de rekeningen van de Oude Halle werd dus dezelfde soort papier gebruikt. Nochtans werden de boeken opgemaakt door verschillende klerken, de rekeningen van de Oude Halle door de tesorier of zijn klerk, het register van de Wezengoederen door de klerk van de Weeskamer. De gelijkenis moet in een vroeger stadium worden gezocht. De klerken kochten hun papier veelal, reeds versneden en ingebonden, aan bij een librariër.

Beide klerken, zelf verantwoordelijk voor de aankoop van hun beschrijfstoffen, kochten hun afgewerkte blanco registers blijkbaar (toevallig of niet?) bij dezelfde librariër. Deze persoon had voor de twee registers van dezelfde voorraad papier genomen. Zo' n voorraad was vlug opgebruikt (daarvan getuigen de vele registers met diverse soorten watermerken), de registers moeten kort na elkaar zijn vervaardigd. Zeker is dat ze ongeveer gelijktijdig in gebruik werden genomen.

Gelijkaardige voorbeelden treffen we aan bij de veelvuldig voorkomende 'éénhoornkoppen'. Eenzelfde watermerk werd zowel gebruikt in het kleine 'handboekje van renten van wezen' (SAB 223/16) als in het grote register van de "*pointingen*" (SAB 252/4). Papier met dezelfde watermerken werd gebruikt in een register van Wetsvernieuwingen (SAB 14/2) en in een band met 'Wezerij-voogdijschappen'. Zoals hoger reeds uitgebreid verklaard, vermoeden we dat de reeds voorgeprepareerde registers naar éénzelfde librariër leidden en dat het identiek zijn van de papiersoort van verschillende documenten geenszins wijst op éénzelfde gebruiker van dat papier of bijgevolg ook dezelfde schrijver van dat document.

Deze voorbeelden bevestigen ons beeld over de aankoopstrategieën van de Brugse stadsadministratie. De klerken (gebruikers) moesten zelf instaan voor hun bevoorrading van administratief materiaal, waaronder ook de beschrijfstof, drager van vele documenten.

Documentenstructuur

Twee van de Brugse papieren registers van vóór 1400, bevatten uitzonderlijk veel diverse watermerken.

De inventaris van de beslagname van 1371 die we aantreffen in de Reeks Politieke Charters, nr. 616 is een document van amper een dertigtal folio's. Toch bevatten deze folio's niet minder dan zes verschillende watermerken, waarvan slechts één vormenpaar. Het document bestaat als het ware uit een samenraapsel van verschillende papier-soorten. Dit doet het vermoeden rijzen dat de autoriteiten voor het opstellen van de inventaris zonder schroom papier hebben gebruikt afkomstig van de drie balen die tot de lading behoorden (en eigenlijk moesten worden teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar: de handelaar-verkoper). Men nam geen papier van één baal, maar van de drie verschillende balen, zodat de verdwijning van enkele bladen niet zou opvallen (door gewichtsverschil).

Het register van de "*pointinghe*" (SAB 252/4) van 1394 bevat een record aantal watermerken: dertien verschillende watermerken (in vijf groepen) waarvan vijf vormenparen. Het register bevat dan ook 325 folio's. Mogelijk had de librariër geen papier meer genoeg in voorraad en moest hij met overschotjes werken. Een meer plausibele verklaring, vooral door het voorkomen van de vijf groepen, is dat het register achteraf is samengebonden. De "*pointinghe*" werd geheven voor elk van de zestendelen afzonderlijk. Dit resulteerde in afzonderlijke optekeningen van namen en bedragen, op afzonderlijke bundels papier, die na de "*pointinghe*" werden samengebonden om te worden geklasseerd. Zekerheid daaromtrent hebben we echter niet.

Herkomst van het papier

Uit de studie van de watermerken en vergelijking met de repertoria van onder meer Briquet en Piccard kunnen we besluiten dat Brugge bleef vasthouden aan Italiaans papier doorheen de hele 14^{de}

eeuw. Het Franse papier heeft nog geen vaste voet aan de grond. Voor de laatste drie decennia van de 14de eeuw werd telkens slechts één Franse papiersoort aangetroffen. De aanwezigheid van vele Italiaanse handelaars in de Brugse binnenstad is niet vreemd aan deze evolutie. Al dan niet met het nodige lobbywerk werd een afzet van hun producten gegarandeerd.

Het probleem van de verdwenen folio's

In diverse papieren registers die we hebben geraadpleegd werd een grote hoeveelheid bladen uit het register verwijderd, weggesneden, soms gedeeltelijk maar meestal beslaat het een volledig blad. In enkele gevallen werden zelfs complete katernen verwijderd. We zijn niet zeker wanneer deze bladen uit de registers verwijderd zijn. Een mogelijkheid die niet uit te sluiten valt, is dat iemand recent, in de 19de of 20ste eeuw de bladen heeft verwijderd. Daarmee verwijzen we naar het voorbeeld van de aangelegde papier- en watermerkcollectie van het Algemeen Rijksarchief te Brussel.²⁵⁴ De archivariissen Pinchart en Piot namen uit elk document in papier een blanco blad en voegden al deze bladen samen, met een beschrijving van de vindplaats en het watermerk. Zo kwam men tot een handgeschreven, zeventendig repertorium. Voor Brugge menen we dat deze mogelijkheid echter zeer onwaarschijnlijk lijkt. In enkele registers zijn immers meer dan één blad verwijderd, meer dan nodig voor een repertorium van bovenvermelde aard. Een soortgelijk document als dat in Brussel hebben we overigens niet aangetroffen.

Hoogstwaarschijnlijk zijn deze bladen uitgesneden voor gebruik in andere documenten, voor los papier dat men nodig had voor een kladfunctie of om terloops iets op te noteren. Dat is misschien de reden waarom er zo weinig vermeldingen zijn voor het papier dat gebruikt werd ter voorbereiding van andere documenten. Als men papier nodig had, nam men wat teveel was in een ander boek of register. Als dit het geval was, is er op deze manier een groot gevaar voor een mogelijke antidatering van documenten.

---

254 ARA, Manuscrits Divers, nrs. 2771-2777bis: PIOT et PINCHART, Spécimens de papiers recueillis dans diverses collections de documents qui composent les Archives Générales du Royaume de Belgique.

Besluit

Het gebruik van papier door de Brugse klerken en pensionarissen en voor de verschillende documententypes is heel divers. Het gebruik van papier begint algemeen te worden in de jaren '30 van de 14de eeuw. Diegenen die zich het laagst bevonden in de hiërarchie waren de eerste gebruikers van papier. De gewone stadsklerken gebruikten reeds papier vanaf 1316-17. Na de grote bronnenlacune is duidelijk dat het gebruik van papier reeds ingeburgerd is. Ook de tresorierklerken gebruiken regelmatig papier vanaf de jaren 1330.

Bij de opperklerken komt papiergebruik iets later op gang. De eerste gebruiker is M. Petyt in de jaren '30 van de 14de eeuw. Vanaf midden 14de eeuw gebruiken de opperklerken, naast overvloedige hoeveelheden perkament, aanzienlijke hoeveelheden papier. Voor de tresoriers zelf kunnen we enkel papiergebruik op het einde van de 14de eeuw vaststellen. Dit papier wordt gebruikt voor het verifiëren van de rekeningen.

Scribenten, die los stonden van de stadshiërarchie en die werden ingehuurd, gebruikten vooral perkament dat ze zelf aanbrachten en aanvoerden, en in mindere mate papier.

Voor de verschillende documententypes valt de overgang naar de nieuwe beschrijfstof op diverse tijdstippen en periode. Voor de weesboeken is men in de jaren 1380 overgeschakeld van perkament op papier. Gelijktijdig schakelde men voor de stadsrekeningen over op de nieuwe beschrijfstof, waarschijnlijk uit kostenbesparing. De weesboeken bleven in papier, de stadsrekeningen werden vanaf 1382 opnieuw op perkament geschreven. Het vroegste gebruik van papier treffen we aan in minuten, afschriften en kopieën.

De documenten van de Brugse administratie zijn onder te verdelen in drie soorten: van financiële, bestuurlijke en juridische aard. Voor de financiële documenten voltrok de overgang naar papier zich het vroegst: vanaf 1340 zijn alle financiële documenten in papier. Op bestuurlijk vlak situeert het gebruik van papier zich vanaf 1363. Voor juridische documenten werd tot het eind van de 14de eeuw perkament gebruikt, papier hanteerde men als klad en voor notities.

De stad Brugge kocht niet in eigen naam papier aan om die dan te verdelen onder haar werknemers. De klerken moesten persoonlijk perkament en papier aankopen en waren genoodzaakt dit bedrag voor

te schieten, om dan later te worden terugbetaald. Onkosten werden op kleine kwitanties geschreven die later in de grote stadsrekeningen werden opgenomen.

Door gebrek aan uniforme gegevens konden we niet tot een prijs-evolutie komen, enkel tot een prijsduiding. Wel tekenden we een partiële prijzevolutie uit voor de beschrijfstoffen van de stadsrekeningen. Het papier is goedkoper dan perkament. Toch is het verschil in sommige jaren minder groot dan algemeen werd aangenomen.

Niet enkel de administraties van officiële instanties zoals de stad Brugge, leerden het gebruik van papier kennen doorheen de 14de eeuw. Ook Brugse geldwisselaars als Collard de Marke en Willem Ruweel apprecieerden de nieuwe beschrijfstof. Reeds in het derde kwart van de 14de eeuw was het gebruik van zeer lijvige papieren registers voor hun boekhouding ingeburgerd.

De papierhandel te Brugge was in handen van twee groepen: enerzijds librariërs, anderzijds kruideniers. Librariërs verkochten zowel papier als perkament. Zij verkochten het papier of perkament meestal reeds samengebonden tot een register. Ze waren verenigd in een groepering die zich later tot librariërs-gilde vormde. Soms werden zij door de stad ingeschakeld in het schrijfproces.

Kruideniers of "*specyers*" verkochten enkel papier als beschrijfstof. De tendens van kruidenier-papierhandelaar wordt bevestigd in andere regio's en landen (Bergen, Italië, Frankrijk). De kruideniers waren verenigd in de 'nering van de Kruidhalle'.

Het papier werd geïmporteerd, vooral vanuit Italië. Van 'inheems' papier uit Houplines is nog geen sprake. Brugge wordt beschouwd als doorvoerhaven en stapel van papier. De papierhandelaars hielden meestal een voorraad papier bij, wat leidde tot een makkelijkere verkrijgbaarheid van het product voor de consument. Brugge krijgt een belangrijke rol toebedeeld als plaats waarlangs het papier wordt verhandeld alvorens over de rest van Vlaanderen te worden uitgevoerd.